

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	8
'Aho	Tu'apulelulu, 22 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 8/2024 FAKATAHA ‘A E
FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Tu’apulelulu 22 Fepueli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	4.1	NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI FALE ALEA: Fika 3/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga fekau’aki mo e ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22 <i>(Tali ‘a e Lipooti ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai ‘i he Lipooti Fika 3/2023 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga fekau’aki mo e lipooti ni)</i>
Fika 05		KOMITI KAKATO:
Fika 06	6.1	Fokotu’u Faka-Fale Alea: Fika 3/2023: Ke Fokotu’u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau’aki mo e fili fakalukufua ‘o e kau Fakaafonganga ‘o e Kakai <i>(Fakaafonganga Tongatapu 4)</i>
Fika 07	7.1 7.2	Ngaahi Tu’utu’uni: Tu’utu’uni Fika 4/2024: Tu’utu’uni Lao ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023 Tu’utu’uni Fika 2/2024: Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2023

Fika 08		<p>NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U & LIPOOTI ‘A’AHI & LIPOOTI ‘ATITA:</p> <p>8.1 Potungae Fakamaau’anga 2022/2023</p> <p>8.2 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2022/2023</p> <p>8.3 ‘Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>‘I hono fakatonutonu fika 2</i>)</p> <p>8.4 Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 (<i>‘I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.5 Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga 2022/2023 (<i>‘I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.6 Potungae MEIDECC 2021/2022 (<i>‘I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.7 Potungae MEIDECC 2022/2023</p> <p>8.8 Potungae Sitetisitika ‘a Tonga 2021/2022</p> <p>8.9 Potungae Tamate Afi mo e Me’afakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 (<i>‘I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.10 Potungae Toutai 2022/2023</p> <p>8.11 Potungae Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika 2022/2023</p> <p>8.12 Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 14</p> <p>8.13 Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 16</p> <p>8.14 ‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘a e Kakai ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023</p> <p>8.15 Ngaahi Lipooti ‘Atita ‘o e Pa’anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi ‘Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)</p>
Fika 09	9.1	<p>NGAAHI NGAUE ‘OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE ‘ASENITA (KOMITI KAKATO):</p> <p>Tu’utu’uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023 (<i>‘Aho 13.2.2024: Fakatatali ‘i he kole ‘a e Pule’anga</i>)</p>
Fika 10		<p>NGAAHI NGAUE ‘OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE ‘ASENITA</p>

		<p>(FALE ALEA):</p> <p>10.1 Fika 1/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila (<i>'Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Fili, Fakafofonga 'o Tongatapu 2, mei he folau faka-Fale Alea</i>)</p> <p>10.2 Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited) (<i>'Aho 15.2.2024: Fakatatali ke toki aofangatuku fakataha mo e Lipooti Fika 1/2024 – Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila</i>)</p>
Fika 11		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 12		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui 'a e Fale	7
Poaki.....	8
Me'a 'Eiki Sea	8
Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato.....	8
Pāloti 'o tali Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22	8
Pāloti 'o tali ke ngāue vaeua 'aho 'a e Fale Alea.....	9
Tokanga ki he tu'unga fakamafola letiō ngaahi feme'a'aki Fale Alea.....	9
Me'a e Sea.....	10
Alea'i Tu'utu'uni faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4.....	10
Poupou Ha'apai 13 ke fakahoko fili Fale Alea 'i he founa lolotonga	10
Tui Tongatapu 8 'oku taimi hala pea 'ikai ko ha fiema'u vivili e Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4.....	11
Fokotu'u ke faka'atā fili fakalukufua 'aki hano faka'atā kakai he ngaahi vāhenga fili kehé ke fili he kanititeiti nau fie fili aí.....	14
Faka'ikai'i Tongatapu 1 'a e pehē Tongatapu 10 ko e founa fili lolotonga 'oku siokita	23
Poupou'i Tongatapu 5 fakakaukau 'oku mahu'inga ke 'ilo'i 'a e ongo 'a e kakai fekau'aki mo e founa fili Fale Alea	24
Founa 'e 2 malava ke fakahoko 'aki Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4	28
Tui Fakafofonga 'Eiki Palemia ka koe Fakafofonga 'o e Kakai Tongatapu 3 mahu'inga ke fakakaukau ngaahi lelei, ngaahi pole 'oku ha'u fakataha mo ha liliu	29
Poupou'i Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nopele Ha'apai 'a e mahu'inga e talatalanoa mo e kakai ka 'oku fiema'u ha pa'anga mei he Pule'anga ke fakahoko 'aki	32
Kelesi	34

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Tu'apulelulu 22, Fepueli 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie he pongipongi ni Hou'eiki, kole atu ke tau kamata'aki e lotu e 'Eiki.

Taimi: 1020-1025

Lotu

(Na'e kau fakataha e Hou'eiki hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki.) ...

<005>

Taimi: 1025-1030

(Kei hoko atu pē hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki.)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'aho ní, 'aho Tu'apulelulu 22 Fepueli 2024.

'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí & Fakalakalaka Faka'ekonōmiká, 'Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoué, Me'atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Mīltoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata'anga ia e taliuí.

<005>

Taimi: 1030-1035

Poaki

Kalake Tēpile: Ko e poakí ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki folau faka-Fale Alea ‘a e 'Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, kei hoko atu e poaki folau faka Fale Alea e 'Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoni, mo e Vaotātā. Poaki mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, Poaki mai ‘a 'Eiki Nōpele Nuku, pea mo HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Kei hoko atu ‘a e poaki folau Faka-Fale Alea ‘a Dulcie Elaine Tei. Ko e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tupou VI, kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, kae 'uma'ā ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí.

Hou’eiki mou me’a hifo pē ki he ‘etau ‘asenita ko e ngāue kuo lava fakakakato ‘i he Komiti Kakato, ‘a ia ko e Līpooti ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga fekau’aki pea mo e ‘Atita ‘o e Ngāue faka-Pa’anga mo Faipau ki he Lao, 2020/2021, ki he 2021 ki he 22. Kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke līpooti mai ki he Fale ‘a e ngāue kuo lava.

Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae 'uma'ā ‘a e ‘Eiki Palēmia, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea ‘oku ou kole pē ke u fakamalumu atu ‘i he fakatapu kuo fai ‘e he Feitu’u na.

‘Eiki Sea ko e ngāue ko ē ki he pa’anga na’e ‘atita’i mo e faipau ki he lao 2021/2022, ‘Eiki Sea kuo lava lelei ia, tali mo hono fakatonutonu ‘o tuku hake ki he Feitu’u na, ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na, ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Mālō ‘Eiki Sea.

Pāloti ‘o tali Lipooti ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti ‘a e ‘asenita fika 1, 4.1 ‘o ‘etau ngāue ‘a ia ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Līpooti fika 3/2023, fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ko e ‘Eiki Minisita Fefakatau’akí loto ki ai ‘a e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e līpooti ko ení mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku te’eki ai ke me’a mai, ka ‘oku ou fakafongā’i atu pē heni ‘a e fakamālō ki he Hou’eiki.

Hou’eiki ko ‘ene ngata e ‘asenita ko eni ‘i he Fale Alea, ko e toenga ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Komiti Kakato, ka koe’uhi ko e me’a makehe he pongipongi ni Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e Hou’eiki ‘i he 12, ko e lotu fakamāvae pea mo e Mēmipa Nōpele Mālōlō, Lord Fusitu’a. ‘Oku ou fokotu’u atu Hou’eiki koe’uhi ‘e me’a atu ‘a e Hou’eiki ki he me’afaka’eiki ko eni ke tau tuku pē he haafe ‘a e 12, koe’uhi he ‘oku fai, kamata ‘a e lotu ‘i Saione he 12. Kapau ‘oku lelei ki he kau Fakafongā, tuku atu ki he kalake ke tau pālōti ke tau *half day* pē he ‘aho ni ka tau toki foki mai he Monite ‘o hoko atu ‘etau ngāue. Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tali mautolu ia ke mau lele atu ki he failotu, pē ko e kau Nōpele pē.

‘Eiki Sea: Ko ‘eku fokotu’u ke toloi ‘a e Falé kae faingamālie ke me’a atu kātoa ‘a e Hou’eiki Fakafongā ...

Veivosa Taka: Poupou atu Sea.

Pālōti ‘o tali ke ngāue vaeua ‘aho ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Te u toki fai pē ‘a e taliui makehe ‘i Saione, kole atu ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ..Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto kotoa e Hou’eiki ko eni ki ai toko 19.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he tu’unga fakamafola letiō ngaahi feme’a’aki Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea. Ki’i me’a nounou pē Sea ko u ‘eku kole pē ‘a’aku ke fakapapau’i pē, kapau ‘oku ‘ikai ke lele e letiō ‘oku malava ko ā ke toki hiki pē *session* ia ko eni mei he lekooti pē ‘a e Fale Alea ‘o toki fakamafola ‘amui ē?

'Eiki Sea: Ko e natula ko ē taimi ko ē 'oku 'ikai ke *live* ai 'oku nau fa'a tukuange pē 'e nautolu ha taimi 'oku faingamālie ki he letiō, ka ko e feme'a'aki 'oku hiki pē he taimi kotoa.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ko eni 'oku fakapapau'i mai mai he Tokoni Kalake. Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

*(Liliu 'o **Komiti Kakato** pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)*

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga, tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, tapu atu ki he Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu atu ki he kakai 'o e fonuá nau me'a mai he opé ki he feme'a'aki he Fale ni, tapu atu ki he kau ngāue. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie tau toe ma'u e 'aho fakakoloa ko eni tau fakafeta'i kotoa pē ma'u 'a e mo'ui.

Ko hotau talafatongia ē kuo 'osi me'a mai he Sea. Ko 'ene a'u pē ki he haafe 'a e 2 'a ia ko 'etau lele pē eni ki he haafe 'a e 2, uehe haafe 'a e `12 fakamolemole pea tau liliu leva 'o Fale Alea. 'Ikai ke u toe fakalōloa koe'uhī ko e ki'i taimi 'oku nounou. Na'a tau ngata 'aneafi he Ha'apai.

Alea'i Tu'utu'uni faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato 13 e me'a mai.

Poupou Ha'apai 13 ke fakahoko fili Fale Alea 'i he founga lolotonga

Veivosa Taka: Fakatapu atu ki he kau Hou'eiki kae pehē ki he Hou'eiki Minisitā mo e kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea ko u fakamālō he ma'u e ki'i faingamālie ko eni ke 'oatu ai ha'aku lave fekau'aki mo e talatalanoa ki he 'isiu ko eni. Pea ko u tui ko e me'a mamafa eni pea ko u tui 'oku fiema'u ke talanoa'i ke mahino. Sea ko 'eku fakahoha'á te u fakahoha'a atu pē au 'i Ha'apai. 'Ikai ke u toe lava atu au ki he Lolo 'a Halaevalu, Tonga'eiki. Te u nofo pē 'i he fakakaukau ko ia he ko e fakafofonga au 'o e kāinga 'o Ha'apai, pea ko e me'a ko eni 'oku ou lave atu ki ai ko e loto pē ia 'o Ha'apai.

'E 'Eiki Sea ko e ...te u lave ki he kamata mai 'a e fili ko ē pea tau toki liliu 'i he 2010. Ko e tu'unga ko ē ko ē na'e fai ai 'a e fili ko ē 'a e taimi ko ia, ko u kei manatu'i pē 'a e kau tangata'eiki 'o e 'aho ko ia 'o a'u mai ki he 'aho ni. Na'e fakahoko e fili ko eni 'Eiki Sea ko e tu'unga mātu'a Ha'apai pē na'a nau fokoutua 'i Tonga'eiki ko kinautolu na'a nau lavemonū 'i he hoko ko e Fakafofonga 'o e Fale Alea 'o Tongá mei Ha'apai. 'A ia te u pehē ko Pousima Afeaki pehē kia Tofā a'u mai kia 'Uliti, Teisina, Fineasi.

'I he taimi ko ē ko ē na'a mau feinga ai ke mau lele fakataha e kāinga ko ia ke nau fili ko ē ko ē 'i he fili motu'á na'e 'ikai ke 'i ai ha taha ia mei Ha'apai nofo Ha'apai fakataha mo e kaka'i. Ko e taimi ko ē ko ē na'e liliu ai ko ē ki he fili ko eni 'o e 'aho ni. 'Eiki Sea na'e tokotaha pē ko Pita Vī mo 'Osai Latū 'i he fili motu'á na'e toki lava ai ke fakaa'u mai ki he kāinga 'o

Ha'apai 'a e Fakafongonga Fale Alea 'oku nofo 'i Ha'apai, 'oku ne nofo mo e kakai, 'ilo'i e kakai 'ilo'i mo honau mata vaivai pea ne 'ilo'i 'a e *priority* fika 'uluaki mei...

<007>

Taimi: 1040-1045

Veivosa Taka : .. fika 2. 'Eiki Sea ko u tui ko e tu'unga ia 'oku ou fakahoha'a ai. Kapau te tau liliu mei heni 'e foki kotoa e fili ki Ha'ano mo Foa, 'o ha'u pē ongo Fakafongonga ia 'e 2 mei ai, ka ko e fili ko eni 'oku lava ai ke lave ai 'a 12, pea lave ai mo e motu'á ni. Pea ko 'eku fokotu'u atu 'Eiki Sea, ko e tu'unga totonu pē eni ke u lava 'o 'ilo'i lelei 'a e 'ātakai mo e ngatangata'anga hoku kāingá.

Pea ko u tui ko e kongá ko eni, ko e fokotu'u ko eni Sea 'e sai ia kia au, he te u ma'u 'e au 'a Pangai, ma'u mo Kauvai, ma'u mo Foa, ma'u mo Lulunga, ko ia Tongaleleka kátoa. Pea ko u tui ka 'oku 'ikai ke u nofo au he me'a ko ē 'e sai kia aú. Ko 'eku sio 'aku ia ki he sai fakalūkufua ki he kakai e fonua. Pea ko u tui ko e kongá ko eni te u pehē 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu hoku loto totonú, ko e loto eni ia 'o Ha'apai pē 'e toe fai ha talanoa ia ki Ha'apai pē 'ikai. Fe'unga pē ia mo e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu he pongipongi ni. Ko e loto 'o Ha'apai tau tu'u pē Sea 'i he tu'unga ko eni pea ko e ngata'anga pē ia 'eku ki'i fakahoha'a. Mālo 'aupito.

Mo'ale Finau : Sea,..

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i tuku ha faingamālie kia Tongatapu 8 ē kae toki hoko atu Ha'apai 12.

Tui Tongatapu 8 'oku taimi hala pea 'ikai ko ha fiema'u vivili e Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4

Vaea Taione : Tapu mo e Seá tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale ni pehē ki he Hou'eiki. Mālō e laumālie Sea mālō e leva'i mai 'etau Falé a'u mai ki he 'aho ni. Tau fakamālō lahi 'aupito ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4. Pea tuku pē mu'a Sea ke u ki'i lave atu pē 'i he ngaahi makatu'unga ko eni fekau'aki mo e fokotu'ú ka te u ki'i kamata pē Sea 'i he taimi. Faka'apa'apa pē au ki he fokotu'ú ka ko e taimi ko ia 'oku fakahū mai ai 'a e, he lolotonga ní Sea tu'unga ko eni 'oku 'i ai e fonua faka'ekonōmika fakasosiale. 'Oku tu'u ia 'i he, he 'ikai ke *prioritise* ia 'e 'ikai ke mu'omu'a ia 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku 'ai maí. Manatu'i ko e fa'ahinga pē eni ia Sea 'i hono vāhengá 'oku fokotu'u mai ko eni. Pea hangē pē ko 'ene me'a 'aneafi Sea, ta'u ki he ta'u ko e me'a pē eni 'oku fokotu'u maí.

Ko e ta'u pē eni ia 'e taha e 'i heni 'a e motu'a ni Sea pea 'oku mo'oni pē. Ko e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he ngaahi vāhengá he 'u koló he takai holo ko ē 'a e motu'á ni Sea, me'a tatau pē ia he ta'u ki he ta'u. Ko e hala ki 'uta, ko e hala lotokolo. Ko e fanga ki'i me'a pē eni ia ia 'oku mahino pē ia ia ko e me'a ia 'oku mahu'inga ko ē ki he kakai ko eni e vāhengá Sea. Ko 'enau tangikē vai, ko e 'uhila hala, fanga ki'i me'a pehē Sea ka 'oku ongo 'aupito ia kiate kinautolu Sea, 'a ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakakakato Sea.

Ko e talu 'etau maliu mai ko ia mei he 2010 Sea ki'i taki pē manatú ki ai, 'osi ko eni e liliu ko eni Sea na'e hangē ko ē na'a tau hanga, hangē ko ē 'a Tonga ni ia na'a nau hanga 'o ikuna'i ha tau mo ha fonua he fo'i liliu ko eni. Ko e lelei tahá eni, ko 'ene lavá eni fiefia 'a e taha kotoa

pē Sea. Tau mai Sea *VONC* tau mai *dissolve* e Fale Alea, tau mai *VONC* hangē ia ko e fo'i *trends* ia ko ē 'oku tau 'alu aí, 'e pehepehē ai pē Sea. Tau pē eni 'e 14 Sea ko u talanoa he taimi, ta'u pē eni 'e 14 Sea, toe fokotu'u mai Sea ke tau toe lele atu 'o vakai'i Sea.

'I he tu'unga ko eni 'etau patiseti ko eni na'e toki 'osí, na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia 'aneafi, fo'i *GPA* 'e 9 fokotu'utu'u lalahi 'e 9 'a e Pule'angá 'i he kongā lalahi 'e 3 Sea, 'oku fakakakato mai ai 'enau feinga ke lava 'e he fo'i patiseti 784.2 milioná Sea, ke ne fakakakato 'a e tafa'aki kotoa pē 'i Tonga ni, pea ... Fēfē e akó...

<008>

Taimi: 1045-1050

Vaea Taione: ... lava atu e ki'i me'a ki ai. Fiefia 'a falemahaki ki he mo'ui lelei lava atu pē mo e ki'i me'a ki ai ka 'oku fai e feinga 'oku 'asi pē e ngāue Sea ka 'i he feinga lahi taha e ki'i patiseti si'isi'i ko eni *deficit* ai e 27.2 miliona Sea. 'Oku fai pē 'a e ngāue Sea 'i he tu'unga lolotonga pē ko eni he taimi ni Sea. Tau toe a'u mai ko ē ko ē mei he ngaahi tafa'aki ko ia pea tau toe tō atu ki he ngaahi vāhengá Sea 'oku toe faka'ofa ange ia Sea. Hangē ko e me'a ko ia Tongatapu 10 'aneafi ki he pa'anga patiseti ko eni 'oku 'omai ki he ko e ki'i pa'anga fakavāhenga ia ko ena 'oku 'ō mai. 'Ikai ke lava ha me'a fakalukufua ia pē ha me'a fakataautaha 'a ia 'e toe fai pē toki sio ia ki ai ha taimi kehe ke fakalelei'i. Ka ko e ki'i fiema'u ko ē ko ē 'i hē, he 'ikai ke ma'u hē, te'eki ai ke ma'u hē, te'eki ke ma'u hē tau toe feinga mai ki he me'a ko eni. 'A ia ko e ko e fēfē 'a e nofo fakasōsiale 'a ia 'oku uesia lahi 'aupito ia Sea 'a e ngaahi me'a ia ko eni ki he fakakaukau 'a e motu'a ni 'i hono *prioritise* pea mo hono fokotu'utu'u ko ia 'a e ngaahi me'a 'e fakahū mai Sea ki he lolotonga ni.

Ko e fakasōsiale Sea toe faka'ofa koe ai, faito'o konatapu Sea mo ha ngaahi palani 'oku 'i ai e seniti 'oku 'alu ki ai ka 'oku si'i mālō pē feinga, feinga pē ke vahevahe feinga pē ke fakamolimoli'i 'a e ki'i patiseti 'oku 'omai ki ai.

Pea ko e ha'u ko ē ki he tafa'aki fakapolitikale Sea 'a eni ko ē 'oku 'omai ai e fokotu'u ko eni Sea fokotu'u lelei pē ia 'a ia 'oku pehē mai pē fokotu'u ia hangē ko 'ene me'á 'omai pē ia ke talanoa'i ko e loto ia 'ene ki'i, ko e loto ia e fa'ahinga he'ene vāhenga. Sea, talu 'etau feinga mafai ta'u eni 'e fiha mo 'etau feinga pē ke mai e mafai ko e fokotu'u ia ko e mafai Sea ko e hā e me'a 'oku muimui mai ai e fokotu'u ko eni Sea? Ko e hā e me'a 'oku muimui, 'oku 'ikai ko e 'omai pē ke tau talanoa'i 'oku 'i ai e me'a 'oku ha'u mei mui. Ka 'oku 'ikai ke kau ia he *priority* ko eni Sea na'a mo e ta'u 'e 10 ka hoko mai Sea 'ikai ke kau ia he *priority* ko eni ko ē ko ē 'i he taimi ni ke tau fakaakeake he 'osi 'a Hunga Tonga Hunga Ha'apai, Kōviti ta'u 'e ua, vahe 'a e kau ngāue te'eki ai ke hiki vāhenga, mālō eni mo e *COLA* eni 'e 'oatu Sea tau kei hanga pē 'o fusifusi mai e mafai ke tau a'u mai ki heni Sea.

Me'a mai 'a Ha'apai 12 'aneafi Sea. Fiema'u hono kāinga ia 'o'ona Sea fakafoki e fili ia, Palēmia ke fai he 'Ene 'Afio. Sio ki hē Sea ko 'etau fo'i pē ko ē ta'u pē eni 'e 14, 13 'a ia ko 'etau fo'i pē ko ē he me'a tau toe foki. Tau toe foki fakafoki atu e koloá. Tau inu mo kai e kona 'a e me'a na'a tau feinga ki ai he ta'u lahi, 'oua te tau toe hanu! Ko e 'uhinga kapau 'oku 'ikai ke tau lava 'o feinga'i hotau vāhenga me'a kotoa pē he vāhenga, fēfē nai ai 'etau ō mai ki he Pule'anga Sea. Kuo 'osi 'a e fakafekiki mo e 'a'ahi e me'a 'a e Pule'anga ko 'ene ha'u pē ha me'a 'a e Pule'anga 'ohofi te mau 'ohofi mo e me'a kātoa ko ia Sea ko 'emau me'a atu kitu'a ki hē Sea pāhia e kau Minisitā Sea he kole 'e tatau ai pē 'etau lea 'i loto ni hū 'a 'ofa Sea 'ia kita 'oku te hanga 'o *prioritise* 'etau ōmai ki heni Sea. 'Oku talanoa pē ia heni 'oku tau taha

mālō te tau taha tau taha fēfē ‘oku tau hiki kehekehe. Pea te ha’u kita ia ia hangē ko e lau ‘a Tongatapu 10 ‘aneafi tautau e me’a kātoa ‘i tu’a hē ha’u ‘atamai lelei ha’u hangamālie ha’u ‘aki ‘a ‘ofa. Tau ‘ofa hotau ki’i fonua Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘a e motu’a ni Sea.

Te u faka’osi ‘aki ai pē eni Sea e fo’i fakakaukau ko eni, ko hai ia ‘i Tonga ni fakapolitikale, ko hai ia pōpula he nofo he fonua ko eni? Ko hai? Na’a, ko au ia mo e Feitu’u na Sea mo e Fale ni Sea ‘oku tau hanga ‘o faka’ai’ai e kakaí ke nau pōpula ke hangē pē ‘oku tau tu’utu’u teki pē he taimi kotoa pē Sea. Kimu’a Sea ke mavahe atu ‘a e taha kotoa pē heni ki muli nofo Nu’usila.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu pē Sea. Sea ko u feinga ke u faka’apa’apa’i e malanga ‘a e tokotaha kotoa pē tukuange pē ia ke lele pē koe ai. Ka ko e fo’i fakamalanga ko eni ‘o pehē ‘oku tau faka’ai’ai e kakai ke pōpula ‘ikai ke ai ha me’a pehē ia Sea kātoa kitautolu ko e feinga ke ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Mateni Tapueluelu: ... ‘a kinautolu, ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne feinga ke faka’ai’ai e kakai ke pōpula Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo fakamolemole pe ko ho’omo tau’aki faka’uhinga pe ē

Vaea Taione: Mālō Sea, kole fakamolemole atu pe au

Sea Komiti Kakato: Me’a pe ia ‘a e Feitu’una ‘uhinga pe ia ‘a e Fakafofongá ē

Vaea Taione: Sea, kole fakamolemole atu pe kia Tongatapu 4. Ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e *privilege* ko ia ‘oku tau ma’u he Falé ni he me’a ko e lea. Ko e tama lea lelei *orator* ko e tama lea lelei he Falé ni Sea ka ‘oku loi pe ‘oku tonu ‘ene leá Sea ‘e fanongo mai e taha Niua, ‘e fanongo mai e taha ‘i Vava’u. ‘Ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o mea’i e taha ko ení. ‘E tui ia ki he’ene fakamatalá, ko ‘eku ‘uhinga ia ko e *privilege* ia e Falé ni ke tau ngāue’aki ‘etau fakakaukau lelei mo e mo’oní mo e totonú. Ko e tala e ‘ata kitu’a mo e hā Sea, ko u ‘uhinga au ia ki ai. Na ko e ‘uhingá ia Sea, taha Tonga kotoa pe ‘i muli nau ō atu, fai e feinga, ma’u mo ‘ene ki’i nofo fonua pea ‘alu ‘o *citizen* Sea.

Kapau te nau manatu’i honau Tongá Sea na’a nau paasipooti Tonga ko e ‘uhinga ia na’e lava ai ‘o me’a atu ki mulí. Ka ‘i he’ene ma’u ko ē ki’i me’a pehē Sea toe foki mai ia ki heni. Kamata ke hanga ‘e he mitiá ia Sea meimei tokanga’i, mo ‘ene hanga ‘e ia ia ‘o fu’u ngāue lahi nau hanga ‘o fai, nau hanga ‘o *control* ‘a e loí mo e mo’oní he me’a lahi. Pea ko ‘eku ‘uhingá ia ‘a’aku Sea. Na ‘oku tau hanga pe ‘o fakaloto’i hotau kakaí ke nau ongo’i ‘oku ‘ikai ke malu ‘enau nofó. Lolotonga ia ko ia Sea, ko e palopalema ia, 1 – 100 te’eki ai ke lava lelei ‘a ‘api ia. Te’eki lava lelei e vāhenga ia e motu’á ni Sea, te’eki ai ke lava ia.

Ko e me’a pe ia ‘oku ou tokanga ki aí Sea, na ko e taimí, ngaahi me’a ko ení toki ha’u ia kimui. ‘I ai e ngaahi me’a ia ‘oku toe mahu’inga ange ‘i he fokotu’u ko ení, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 8, 12 Ha’apai, me’a mai

Mo’ale Finau: Fakatapu atu Sea ki he Feitu’u na

Sea Komiti Kakato: ‘Osi pe pea Tongatapu 1 ē

Fokotu’u ke faka’atā fili fakalukufua ‘aki hano faka’atā kakai he ngaahi vāhenga fili kehé ke fili he kaniteiti nau fie fili aí

Mo’ale Finau: Sea ‘oku lele e malanga hangē ‘oku fakalatá Sea ‘a e ‘ikai ke toe hoha’asi e malanga ko ení ka tau fanongo lelei hangē kiate au Sea ko e fo’i *trend* lelei kamata he pongipongi ni.

Sea, tuku pe mu’a ke ‘oatu ‘eku fakakaukau, kuo me’a atu foki hoku tokoua Fakafofongá talamai ko e le’o ‘o Ha’apai. ‘E Sea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai e me’a te u vahevahe atu ke ne hanga ‘o ‘omi kiate au ‘a e me’a te u iku ki ai ‘i he fokotu’u ko ení Sea.

‘Uluakí pe Sea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofongá ‘i hono ‘omai e le’o ‘o e kakaí. Sea ko hotau tefito’i fatongia ia ‘i he Falé ni ko hono to’o mai e kakai e fonuá ki ‘olunga ke tau sio ma’u pē ki ai. Ko e līpooti ko ení ‘a e Fakafofongá naá ne me’a ‘o pehē ‘i he fakataha ‘a’ahi kotoa pē. Kapau leva Sea ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ‘ohake ‘e he kakaí ‘o toutou ‘ohake ‘oku ‘uhinga mālie ia Sea ko e me’a ia ‘oku vivili ke tau fakahoko.

‘Ikai ke nau kole ‘enautolu ke me’a mai Fakafofongá kuo nau kole ha tangikē vai. Mahalo ‘oku toki fai pe ia ha ngaahi tafa’aki. Ka ko ‘enau kole ‘a e fo’i sisitemi fili ke fai hano fakakaukau. ‘A ia ko ení hono fokotu’u mai hení ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai fokotu’u mai ia ‘a e fo’i sisitemí.

Ko e me’a ko ē ko u ‘ilo’í ‘oku pehé ni. **Ke fokotu’u ha Kōmiti Fili ke nau hanga ‘o muimui’i mo fakakaukau ‘a e fili fakalukufuá** ‘Eiki Sea. Ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea te u ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko ení hangē ko e me’a ko ení ne u lave ki ai ‘aneafi. Ko e totolo mai ‘a e me’a ko ení ‘Eiki Sea ko e me’a fakapolitikale. Ko e totolo he taimi lahi pea ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea kuo fuoloa ta’u ho’o me’a he Fale Aleá. ‘Okú ke lava pe ‘e koe ‘o mea’i ‘a e me’a ko ē ‘oku fakapolitikale ai ko ē ‘a e fonuá. Hangē ko ‘etau fononga mai Sea na’a tau fononga mai ‘i he fili ko ení ko ē ‘i he fili fakalukufuá.

‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ko hono vahevahe ko ē ‘a Tonga ní. Ko Tongatapu ni, fo’i vahe pē ‘e 1. ‘A ia ko ‘etau fononga maí, fo’i vahe ‘e 1 na’e toko 3 ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fehu’í, na’e lava nai ‘e he toko 3 ko ení ‘o feau ‘a e fatongiá ki he meimei toko 100000, ‘a Tongatapu ní, ‘i he ngaahi ta’u lahi. Toko 2 pe ‘a Ha’apai, toko 3 ‘a Vava’u, ‘a ia ‘oku ‘uhinga e fakalukufuá ‘Eiki Sea ko e feinga ke fili’i ‘e Tongatapu ni kátoa ‘a e kaniteiti ko ē ‘e hū ki he Fale Alea ‘o Tongá.

Ko e fehu’i hokó Sea ‘oku pehé ni, ko e hā leva e ‘uhinga na’a tau ha’u ai, ha’u ai ‘i he

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea kae ki’i fehu’i pe ki he Fakafofongá, he na ke me’a mai foki ‘okú ke, tau pehē pe *criticize* pe ‘oku ‘ikai ke ke pehē ‘a e lava ‘e he toko 3 ‘o fakafofonga’i ‘a Tongatapu, ‘o fakafofonga’i totonu e, ‘a ia ‘okú ke pou pou koe ia ki hono vahevahe ke takitaha tokanga’i takitaha ...

<010>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... kae 'ikai ko e fakakātoá.

Mo'ale Finau: Sea 'oku te'eki ke 'osi 'eku ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fehu'í 'aku ia pe ko ho'o 'uhingá ia?

Mo'ale Finau: 'Io, 'oleva mu'a ke u toki a'u ki he'eku malangá pea u toki talaatu pe ko ...

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'í Fakafofonga pea 'oku tonu ke tali.

Mo'ale Finau: 'Io mālō 'Eiki Palēmia. Te u toki *arrive* ki ai 'anai he te u hanga 'o fakafetaulaki ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e fehu'í 'oku tali pe 'oku 'ikai ke ta'etali ia? Sai pe ia Fakafofonga kapau 'oku ...

Mo'ale Finau: Ko 'eku tui 'a'aku ia Sea 'oku toko si'i e toko 3 ia ki he fakalukufuá.

'Eiki Palēmia: Na'e 'uhinga foki ia ko ē 'ai e toko 3 'o toko 10.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga te ke lava pē 'o loto lelei ke tali e fehu'í.

Mo'ale Finau: 'Io. Palēmia ko 'eku tui he taimi ní, tokosi'i e toko 3 ia ki he toko 100000, ko 'eku tuí ia.

'Eiki Palēmia: Ki'i muimui atu pē he fehu'í ko iá ko e fo'i fehu'í pē 'e taha Sea. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ki he tokolahí.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: Ko ho me'a ko ē na'e 'omaí Fakafofonga, na'a ke pehē mai ko e toko tolu na'e fili fakakātoa ke ne fakafongā'i 'a Tongatapu na'e 'ikai ke sai ia he 'oku 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o matu'uaki e 'ilo e fanga ki'i mingimingi'i me'a 'i Tongatapu. Ko ho'o me'a ia ko ē na'e faí. Pea ko 'eku 'eké leva, 'a ia 'oku tonú ke hā? 'Ai ha Fakafofonga ki tau pehē pē Hahake, Fakafofonga 'i Hihifo. 'A ia ko e me'a ia ...

Mo'ale Finau: 'Io, Sea te u toki a'u ki ai fakamolemole pē ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke kau, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ki he tokolahí.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki'i me'a hifo pē, ko 'ene maau pē ko ē te u tuku atu e faingamālie ke ke tali e me'a 'oku me'a ki ai e Palēmiá.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'aku Fakafofonga kātaki pē, ko e 'uhingá pē ko ho'o me'a na'a ke me'a 'akí. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke fehu'ia 'a e toe lelei ko ē hono fakatokolahi 'a e kau Fakafofongá. Ka ko e 'uhingá ko ho'o me'a ko ē 'o pehē na'e 'ikai ke sai 'a e fo'i fili fakakātoa ia ko iá, na'a ke me'a 'aki pē Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'Ikai, ko 'eku 'uhingá Sea 'a 'a'aku he taimi ní, kiate au ko e *proportion*, *proportion wise*. 'Ikai ke u tui 'oku fe'unga e toko 3 ki he toko 100000 ko e me'a ia na'a ku lea 'akí, ka u 'oatu e 'uhinga ko ení Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Ko e, ko e 'ai pē ko e 'uhingá ke 'oua 'e takihala'i. Ko Tonga ni fakakātoa, kau ai 'a Ha'apai, 'Eua, Vava'u, Niua toko 100000. Ko Tongatapu ni 'oku 'i he 70000 pē Fakafofonga. 'Oua 'ai ke takihala'i pehe'i mu'a 'etau feme'a'akí he 'oku mahu'inga pe ia ke 'ai pē ke tonu 'a e ngaahi fika 'oku 'omaí.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō 'Eiki Palēmia.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sai pē Sea kapau te u foki pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 10, hā e me'a ...

Kapelieli Lanumata: Kole pē ke ki'i tokoni 'o kapau 'e tali, laumālie ki ai e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali he Feitu'u na 12? 'Io me'a mai 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō. Ko 'eku fie tokoni pe au ia he ko e, he ko e 'isiu eni ia na'e 'ohake ia na'e me'a pē ki ai 'a Tongatapu 4 pea kau ia mo e me'a na'e 'ohake he 'a'ahi fakavāhenga e motu'á ni. 'A ia ko e fakataumu'a hangē pē ko ena 'oku fakalea ko ē he fokotu'ú, ke fai ha talatalanoa mo e kakaí fekau'aki pea mo e fili fakalukufuá. Ko e fili fakalukufuá ia Sea, lahi hono 'ū 'isiu ia 'ona na'e 'ohake 'i he taimi ko ē na'e fai atu ai e 'a'ahí. 'Oku 'ikai ke pehē ko e tūkunga fakakaukau pē ko ē 'o e fili fakalukufua na'e toki 'osí.

'I ai pē mo e ngaahi fakakaukau ia 'a e kakaí e fonuá 'a e vāhengá, fai 'aki pē fo'i toko 17 ko ē he lolotonga ni ka 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha kotoa pē ke fili 'ene Fakafofonga mei Tongatapu 1 pē ki Niua 17. 'Oku fele mo e ngaahi 'elemēniti kehe fekau'aki pea mo e fili fakalukufuá. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga'ia ai e motu'á ni ke tau 'alu 'o talatalanoa mo e kakaí pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi kaveinga kehe fakapolitikale 'oku fiema'u he kakaí ke fai ha talatalanoa ki ai. Ko 'eku ki'i tokoni pe ia ki he me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Palēmia. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e fili ko ē na'e toki 'osí pea tau foki pē ki he toko 3 'a e vāhenga 'o Tongatapu. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ka u ki'i fakatonutonu atu au Sea. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ko 'eku fakatonutonu 'a e me'a na'e me'a 'aki 'e he Fakafofongá Sea. Ka 'oku 'uhingá 'oku sai pē mālō 'oku ma'u tokoni mai 'a e Fakafofongá ka ko e 'uhinga ia ko e fakatonutonu 'a e me'a na'a ne me'a 'akí ko e 'uhingá pē ko e lekooti e Falé. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Fakamālō ‘aupito ki he Palēmiá ko u tui pē ‘oku kehekehe pē ‘a e leini ‘oku ma lele aí. Sea na’a ku faka’uhinga au ko u feingá ke taki mai e kuohilí ke tau ke fakamali’i ko e hā ko ā ‘oku toe vivili ai e kakaí ke tau foki ki he fili ko íá, ko ‘eku ‘uhingá ia Sea.

Sai, Sea ko e poini ‘oku ou ‘ohake hení ‘oku pehē. Kapau leva ‘oku vivili ha kakai ke liliu ha sisitemi, ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga, lave ki ai ‘aneafí. Pe ko e ‘uhinga lelei pe ko e ‘uhinga tamaki ka ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga ‘o’ona Sea. Ka u ‘oatu e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea. Kiate au ia hangē ko e me’a na’e lave ki ai hoku tokoua, ‘oku ‘ikai ko ha ‘isiu eni ia ki Ha'apai he na’e ‘ikai ke ‘ohake ia he’eku ‘a’ahí ‘aku. Na’e ‘ikai te u lave au ki ai te u toki foki au ia ki Ha'apai hangē ko e *demand* ko ē ‘a e fokotu’ú. Te u foki au ki Ha'apai ki hoku kakaí ke nau sio angé pe ‘oku nau, te nau fitemālie ki ai pe ‘ikai. Ke fakatatau mo e fokotu’ú ko e fokotu’u ki ha komiti.

Sea ka u ‘oatu au e fakakaukau ko ení. ‘Oku ou tui au 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi maumau pea mo e ngaahi me’a ‘oku ta’efiemālie e kakaí makatu’unga ‘i he fili ko ē he taimi ní fakaikiiki. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘enau kole ko ē ke tau foki ki he fili motu’á. Sea ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Mo'ale Finau: ‘oatu ‘a e ki’i fakatātā ko eni, ‘i he ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē Fakafofonga ke ke me’a mai pē, ko e ni’ihi ‘o e kakai.

Mo'ale Finau: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: He ‘oku ke me’a mai ‘e he Feitu'u na ia pea ‘oku ou fakakaukau au ia ko e kotoa ia ‘o Tonga ni, ke me’a mai ‘a e Feitu'u na ia ‘oku ‘ikai ke, ko Ha’apai ia na’e ‘ikai ke ‘ohake ia ‘i ai.

Mo'ale Finau: ‘Ikai.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku mahu’inga kiate au he ‘oku ou tohi hifo pē he, mo’oni ‘a e Feitu'u na, ko e le’o ko ē ‘o e ni’ihi ‘oku fiema’u ke fai ha liliu?

Mo'ale Finau: Ko e makatu’unga ‘o e me’a ko eni Sea, ‘oku langa’ia ia ‘i he ta’efiemālie ‘a e ni’ihi ‘o e kakai ki he me’a ‘oku hoko ‘i he fonuá pē ko e tataki ‘a e kau taki pē ko e hā. Kapau leva ko e ‘alu hake mei he kakai ko ē ‘o e *constituency*, fai’anga fili ‘oku mahino leva ia ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku nau *suffer* ai nautolu.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Fonua.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakamolemole pē ‘a e Feitu'u na pea ‘oku ou fakamolemole ki he Fakafofonga. Ki’i fehu’i pē, kapau ‘oku laumālie lelei pē. Ko ‘eku fehu’i ko e tu’unga ko eni ‘oku a’u ki ai ‘a e fili faka-feitu’u, ko e nga’unu faka-temokalati ia ‘o e ngaahi ta’u ko ē ‘uhinga ‘o e liliu na’e fokotu’u he 2010. ‘I he ‘uhinga ‘oku saiangē ‘a e mahu’inga ‘o e fili faka-paati ‘i he ‘uhinga ko e tokoni ‘a Nu’usila ko eni.

Ko 'eku fehu'í 'a ia ko e 'u ngāue ia ko eni na'e talu 'a e kamata mai 'i he 'ulu ko eni 'o e kau Fakafofonga 'o a'u mai ki he 2010, na'e ta'e-fakatemokalati ia, 'a eni 'oku tau fononga ai 'i he taimi ni. Pea na'a tau foki a ki he fili fakalukufua na'a nau 'uhinga ai 'a e liliu ko eni 'oku fakatemokalati ia? Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito ho'o fehu'i Sea, 'oku ou tui Sea ko e temokalata' foki Sea ko e fo'i lea 'oku *very broad* hono *define*, ko hono fo'i *define* ko ē 'a e totonu, ko e Pule'anga 'o e kakai, fili 'e he kakai ma'a e kakai. Ko e fo'i *general definition* ia e *democracy*. 'I Tonga ni 'Eiki Sea 'oku ou tui au kuo fe'unga. Te u talaatu e me'a ko eni Sea, 'oku ou tui kuo fe'unga 'etau liliu 'i he'ene tu'u 'i he taimi ni. Ko e anga 'a e tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ....

Sea Komiti Kakato: Ke tau liliu 'o hā.

Mo'ale Finau: Ko 'eku tui ko ē 'a'aku 'Eiki Sea, ko e toé eni ke tau ō mai 'o ngāue'i lelei'i, 'a e ui 'oku 'omi kia kitautolu 'e he 'Eiki ke tataki 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e makatu'unga ia 'Eiki Sea na'e tohi mai ai 'a 'Ene 'Afio ki he Pule'anga ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fehu'i vave pē Sea.

Mo'ale Finau: Ko 'Ene 'Afio 'Eiki Sea ko e maea lalo ia.

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga na'e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'oua te ke toe afe ki he 'u me'a ko ia. Me'a pē he poini ko ē fekau'aki mo e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ko e kole atu pē Fakafofonga ke ke fakahoko mai angé, na'e tokanga ki ai ho vāhenga, ki he me'a ko eni 'oku ke poupu'u, na'a nau 'ohake 'i ho'o 'a'ahi.

Mo'ale Finau: 'Ikai, te'eki ai ke 'ohake ia 'i he'eku 'a'ahi.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e talí pē ia na'a ku fiema'u 'a ia na'e 'ikai ke 'ohake ia. 'Ikai ke nau mahu'ingā'ia nautolu ai 'i ho'o 'a'ahi, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Ko ia. Te u foki 'o 'eke ...

Vaea Taione: Sea ko 'eku ki'i fehu'i angé ki he Fakafofonga Sea, ke tali mai ko e ki'i fehu'i pē 'e taha. Fehu'i vave pē Sea 'e Fakafofonga. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia, ko e Pule'anga fakahā 'a Tonga ni ke mahino lelei ange 'i he 'aho ni pē ko e Pule'anga fakahā 'a Tonga ni, he 'oku ke talamai ko e Pule'anga Temokālati.

Mo'ale Finau: Sea, ko Tonga ni ko e Pule'anga faka-Tu'i faka-Konisitūtone. Piliote ai. Ko e fo'i 'elemēniti ko eni, ko e mālō hono tali 'e he Tu'i 5 'Eiki Sea, ke hū mai 'a e ki'i 'elemēniti ko eni ke lava 'o tangutu 'a e kau tama ko eni 'i he sea ko 'ē.

Veivosa Taka: Sea 'e lava pē ke 'oatu ha ki'i fehu'i. Lava pē ha ki'i fehu'i. Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale 'Eiki ni, 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i ki he me'a 'a e Fakafofonga 'o ne pehē ko e temokalati ko e fili 'a e kakai. Ka ko 'eku fehu'i, faka'amu mai 'a e kakai ke nau fili mai honau lotó, fokotu'u atu 'e moutolu ke fili 'a me'a. Ko e temokalati ia pē ko e tikitato.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke tali, ‘e Fakafofonga mou foki mai angé ki he *issue* ko ē ‘a e Fakafofonga ē.

Mo’ale Finau: ‘Io, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Sai pē te u toki tali ...

Sea Komiti Kakato: Mou taki ‘e moutolu ‘a e fehu’i ‘o mama’o ange fau mei he fokotu’u ‘a e Fakafofongá ke talatalanoa ‘o hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 10,

Mo’ale Finau: Sai pē Sea he ‘oku ou tui pē kuo a’u ...

Sea Komiti Kakato: ‘I he ngaahi vāhenga lalahi ‘o fekau’aki mo e loto ‘o e kakai ‘o kau ki he fili fakalukufuá.

Mo’ale Finau: Sea te u hanga leva ‘o *wrap up* ‘eku malanga ka u ta’utu ki lalo. Ko e laumālie Sea, ‘oku ‘oatu ‘i he pongipongi ni ko e laumālie kuo ‘omi ‘a e tokolahí ki he kakai ki Fale Alea. Ko e me’a ‘oku fai ai ‘a e ‘u me’a hoko ia ‘Eiki Sea ko e ngaahi tātāla’a ‘i he ‘ikai ke fakafiemālie ha fua ‘o ha fatongia. Pea ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole ki he Hou’eiki Pule’anga ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ki’i me’a hifo Fakafofonga, Palēmia Le’ole’o ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ki’i me’a hifo Fakafofonga, Palēmia Le’ole’o

Sea Komiti Kakato: Ko e tātāla’a ‘oku ‘i ai hono ngaahi founa kehekehe ‘oku tu’utu’uni. Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale ni mo e lao ‘o e fonua ni kapau ‘oku tātāla’a ha taha ha me’a pea ‘omai ke mahino. Tuku e ‘ai fakamahalo *speculation* ‘ikai ko ha me’a ia ke ngāue’aki he Fale ‘eiki ni ‘a e tala ‘ete fakakaukau lolotonga ko iá ko e me’a ‘oku kehe mālō Sea.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea, mālō Sea mālō e kātaki Sea. Sea te u faka’osi atu. Ko e ‘uhinga hono ‘omai e fokotu’u ko ení Sea ‘i ai hono ngaahi ‘uhinga ‘ikai ke u toe lava au ‘o tātāla’a te u tuku pē ki he kakai mo e ni’ihi ko ē ke nau hanga ‘o sivi ‘i he laka e taimi mo e teka ‘o saliate ‘o taimí.

Ko e kole ‘oku ou fai Hou’eiki kātōa kitautolu, ka ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a ‘oku ‘omai ki hotau nimá ke tau takitaki e fonua tau ‘ofa mai ‘o fakahoko’aki ‘a e *good governance* pē ko e pule’i lelei koe’uhī ke tolonga hotau ki’i fonua. ‘Eiki Sea ‘oku ke tokanga’i e me’a ko eni ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’e me’a ki ai hoku tokoua mei Ha’apai ‘ikai ke nau fehu’i mai nautolu ia ‘Eiki Sea he ko hono ‘uhinga ‘o’ona ia...mahalo na u fiemālie pē nautolu ia fili si’isi’i. Kapau ‘e fili lahi ia ‘a Vosa ia ‘e Fakafofonga ia ‘a Tongaleleka mahalo ‘oku sai’ia e kakai he ngaahi kolo kehe. ‘Oku ‘i ai foki e ngaahi *advantage* ‘o e fili pehē ‘Eiki Sea, ka te u ‘oatu ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea ko u pehē te u ‘oatu ‘a e fakakaukau.

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a hifo Ha’apai 12.

Veivosā Taka: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale 'eiki. Ko 'eku fakatonutonú Sea na'e 'osi ko ē 'a e feme'a'aki 'a e Fale 'aneafi ko e kāinga pē 'o Tongaleleka na'e *text* mai kia au 'o lau mai 'i he me'a ko eni 'oku nau kei tui pe ki he me'a ko eni lolotonga. Ko e 'uhinga ia na'a ku lave ai ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Fakafofonga ē, 'ikai ke u tali e fakatonutonu ko ia he 'oku 'ikai ke u sio *Facebook* au, mou ō 'o 'ai ho'omou me'a faka-*Facebook* 'i tu'a. Faka'osi mai fakamā'opo'opo mai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae tukuange ki ha Mēmipa ke me'a mai Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni Sea 'o e me'a ko ē 'oku 'ohake, sai pē 'oku te'eki ke 'omai ha fo'i seti ngāue ia ke fai ha fo'i ngāue. Te u 'alu 'o 'eke ki hoku vāhenga 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku *text* mai e kakai ki he Fakafofonga fakamālō te u toe 'eke ki ai e ngaahi *text* ko eni ke u lau ka u foki. Ko hono faka'osi 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka u pehē atu leva 'oku 'ikai ke u tali e founa ko ia pea ke malanga ha me'a 'e taha. Ko e 'uhinga ia ko ē 'etau Tohi Tu'utu'uni ke fakatonutonu pea fai e fatongia e Seá 'oua te ke toe aafe koe ki he'ene me'a 'oku me'a mai ai he 'oku 'ikai ke mo'oni ia. Hoko atu e Feitu'u na ia.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Ko hono faka'osi 'oku pehē ni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui ange ki he me'a ko eni ke fa'u ha fo'i founa fili. Ko e kātoa, kātoa 'a e kau ...tau pehē ko Tongatapu ni 'ai pē 'a Tongatapu ni, fili pē kita kanitiei mei hoto vāhenga kae 'atā 'a e' 'ū vahe kotoa pē ke nau kau he fili.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'osi ho taimi ē

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti 'e ua.

Sea Komiti Kakato: Te'eki ke ke malanga koe he me'a ko eni ko ē 'a e Fakafofonga ko e fokotu'u fo'ou eni ia 'oku ke me'a mai ai.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'uhinga tau tui ki he fakalukufua he ko e fakalukufua ia. Ko e fakalukufua 'Eiki Sea 'oku 'omai ko ē 'ikai ke u tui ki hē ko ē 'uhinga fakamole totongi e fu'u komiti. Ko eni Sea 'oku 'ikai ha fakamole ia ko e kaati fili pē tukuange ke 'atā 'a Fika 1 ki he 10 ki he 17 ke nau fili.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Mo'ale Finau: Sea tuku mu'a ke u fakakakato kau 'osi kae toki 'oatu 'ene fakakaukau 'a'ana. Ko 'eku tui 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko 'eku fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a he Fale ni 'e ta'e'i ai hano fakamole. 'Oku ne pehē 'e ia ko e me'a ko eni 'e faí he 'ikai ke 'i ai ha fakamole. 'I he kuohili na'e fai ko ē fokotu'u 'e he Tu'ipelehake 'a e me'a ko eni pea na'a ne kumi pa'anga

ke fakahoko'aki 'a e fatongia ko ia mālō Sea.

Mo'ale Finau: Ko e founa fili 'oku ou talanoa ki ai ko e lesisita tohi'i he hingoa he pepa fili pea 'atā 'a e ngaahi vāhenga fili pē kita mei hoto vāhenga ke mahino 'oku te lesisita pē ai, kae 'atā e ngaahi vāhenga kehe ke nau vouti mai mo nautolu kia kita, ko e fakakaukau ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou kole atu Fakafofonga, 'omai ha'o fokotu'u.

Mo'ale Finau: Ko ia, ko 'eku fokotu'u eni.

Sea Komiti Kakato: Tukuange e fokotu'u ia 'a e Fakafofonga he ko 'etau feme'a'aki eni he Fokotu'u 'a e ...

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fokotu'u eni pea ko 'eku 'osi 'a'aku ia mei he fakamalanga.

Sea Komiti Kakato: 'Ai ke fe'unga mo e Fale ni he 'oku mou mea'i e founa ko ē ke fai ai e fokotu'u. 'Oku hangē 'oku ngali fakakata ho'o fokotu'u ke me'a hake pē 'o fokotu'u 'i he founa fokotu'u, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē he Fale ni.

Mo'ale Finau: Ko e kongā pē eni Sea 'eku fakamalanga ko ē 'o e fo'i 'isiu na'e 'ohake ke u hanga 'o 'oatu 'e au 'eku fakakaukau. Ko e 'isiu ko ē 'oku 'ikai ke u tui ki ai he 'oku fakamole. Ko e 'isiu ko eni ko ia ai te u nofo ai, pea kapau 'e fokotu'u 'e ha taha te u pou pou pea kapau 'e 'ikai 'osi fiemālie pē au ki he founa fili lolotonga Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Ha'apai 12, Tongatapu 1....

<007>

Taimi: 1110-1115

Tevita Puloka : : Tapu pea mo e Seá pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakato mo e toe 'omai e faingamālie e motu'a ni ke ne fakahoha'a 'i he kaveinga ko ení neongo na'e 'osi fai 'ene fakahoha'a ai 'aneafi mo e me'a na'a ku tui ki ai. Ko e 'uluakí pē Sea ko 'eku tokanga atu e fakahoha'a ko hono 'uhingá na'e 'i ai e fakamalanga pē foki 'a Tongatapu 10 'aneafi, ka na'e 'ikai ke u tu'u ke u fakatonutonu, ka na'e toe 'ohake ia 'i hono 'initaviu he letiō 'aneuhu 'o ngāue'aki ko e fo'i founa ko eni he taimi ní ko e founa 'oku siokita. 'A ia ko e lea ia na'e ngāue'akí pea ko e taha ia e 'uhinga 'eku tu'u 'o fakahoha'a ko eni. 'A ia 'oku sio ko e fo'i sistemi he taimi ní ko e sisitemi 'oku siokita. 'A ia 'oku 'ikai pē ke tui pehē 'a e motu'á ni ia, pea 'oku 'ikai pē. Pea u nofo au 'o feinga'i pē 'oku 'uhingá ki he hā.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē ko e ki'i 'eke pē. Ko e Fakafofonga fē na'a ne me'a 'aki ia na'e 'ikai ke u ma'u pau e fiká, ko e fika fiha koā na'e..

Tevita Puloka : 'A Tongatapu 10.

'Eiki Palēmia : Mālō.

Tevita Puloka : 'A ia ko e fo'i, ko e me'a ko ia na'a ku nofo 'o sio mo fifili ki ai pē ko e fe'ia 'a e taimi 'e tonu ai 'a e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 10.

Na'a ku malanga 'aneafi Sea, pea u hanga 'o fakamahino 'a e me'a ko eni 'i he anga e tui 'a e motu'a ni ki he tu'unga fakapolitikale fo'ou ko eni 'a eni ne liliu mai 'o kau ai pe ai 'a e kau Mēmipa 'oku 'i he Fale ni, ki he tūkunga ko ē he taimi ní 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmiá na'e 'i ai e fo'i kulupu 'e 3 pea 'i ai e tapatolu pē ko e hā fua e 'u me'a ko ē na'e hoko kimu'a 'i he 2010 'o tau a'u ai ki he 'ahó ni.

Ko e me'a ko ē na'a ku hanga, ko e anga ko eni 'eku hanga 'e au ko ē 'o faka'uhinga'i 'a e tūkunga he 'aho ní, 'o hangē tofua pē ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 4. Ko e fakalūkufua pea mo e fakavāhenga ko eni 'a ē 'oku tau 'i ai he taimi ni. Ko 'eku tuí 'aku 'oku tau fili mai kitautolu mei he ngaahi vāhenga 'e 17, pea fai ai e fili 'a e 'Eiki Palēmiá kae pehē ki he Hou'eiki Minisitā. Ko e fa'ahinga ko ē mei he ngaahi vāhenga kuo mou ma'u e lakanga Minisitā, ko moutolu ia 'oku hili 'ia kimoutolu 'a e mamafa, mo e fatongia, 'i he *Executive* pea mo hono fakalele 'o e fonuá he fakalūkufua.

Pea 'o kapau leva 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai ha'o kau Minisitā 'au ko e 'uhinga pē 'ene to'o 'e ia 'a e lakanga ko iá ko hono vāhengá ko u kole atu ke fekau ke fakafisi kae me'a atu 'a e kau fakalūkufua. He ko 'eku tuí ia, 'e mu'omu'a 'a e fakalūkufua ki he Hou'eiki Minisitā 'i he taimi tatau te ke tokanga ki ho vāhenga he ko ho fatongia ia...

'Eiki Palēmia : Sea 'ai pē ke ki'i fehu'i ki he Fakafofonga Tongatapu 1.

Tevita Puloka : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a hifo.

'Eiki Palēmia : Te ke fua fēfē 'e Fakafofonga 'a e fakalūkufua. Ko e fē taimi te ke fuatautau ai ko e tama ko iá 'oku fakalūkufua pē ko e tama ko iá 'oku fakavāhenga.

Tevita Puloka : Ko ia ko 'eku 'uhingá ia he ko e ngaahi fatongia ko ē 'oku mou faí, 'i he lakanga Minisitā ko e fatongia fakalūkufua ia ki he fonuá 'o 'ikai ko ho vāhengá pē.

'Eiki Palēmia : Ko 'eku 'ai pē ke u muimui atu he fehu'i ko ia. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia kapau 'e fakamalōlō'i ha Minisitā kae 'omai ha tama fakalūkufua. Te u fili te u 'ilo fēfē 'oku fakalūkufua 'a e tokotaha ko ia? Hangē ko e taha Ha'apai pē ko Vava'u. Ko e anga pē ia e fie'ilo pē ia. Ka ha'u ha tokotaha 'oku ne Fakafofonga mai 'a 'Eua pē ko Niua, 'oku fakalūkufua 'ene tokanga? Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ke fakakaukau'i ki ho'o me'a na'e faí Fakafofonga.

Tevita Puloka : Mālō 'aupito.

Vaea Taione : Sea 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu kia Tongatapu 1, ki'i tokoni nounou pē ia. Ki he me'a pē ko eni 'oku fai ai 'a e fie lave atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'E tali pē tokoni? Pē'i me'a hifo.

Tevita Puloka : Tokoni mai.

Vaea Taione : Ko u tui lahi pē au Sea ko e 'uhinga ko ē fakalūkufua ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 1 Sea, ko e 'i ai pē ha Minisitā ia 'e Minisitā fakamuimui taha pē 'osi katoa 'a Tonga ni kae fakamuimui taha hono vāhengá mahalo 'ene ngāue. Pē 'oku 'uhinga pehē, 'aki

eni. Ka tanu pē Minisitā ia hono hala hono vāhengá ‘osi faikehe kātoa kehe ‘aupito e sio ia ‘a e kakai. Na’a ‘oku ki’i ‘uhinga pehē ho’o me’a mai.

Faka’ikai’i Tongatapu 1 ‘a e pehē Tongatapu 10 ko e founa fili lolotonga ‘oku siokita

Tevita Puloka : Ko u tali ‘e au ‘a e faka’uhinga ‘a Tongatapu 8, ‘oku hangē ko e tufa ‘inasi ‘a e motu’a setuata. ‘Osi kotoa hono tufa pea ko e nge’esi kató pē ‘oku toe mo ia. Ko e faka’amú ia ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, ko kimoutolu Hou’eiki Minisitā ‘oku mou fua ‘a e ngafa ke tokanga ...

<008>

Taimi: 1115-1120

Tevita Puloka: ... fakalukufua ki he fonua ko e me’a ia na’e faingofua ai ki he motu’a ni ke u fai e fatongia ko eni ‘o fakatatau ki he kaveinga ngāue na’a ku fokotu’u ‘e ‘uluaki pē ‘a Tongatapu 1. Pea he ‘ikai ke u Minisitā au te u nofo pē mo Tongatapu 1 pea ko ‘eku ngāue ‘e kei mu’omu’a pē ‘a Tongatapu 1 he ko hono ‘uhingá ia. Ko e kehekehe ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai he kau ka to’o ha lakanga minisitā he’ikai ‘uluaki ‘a Tongatapu 1 ia. Mahalo na’a fika ua mo e kongā he ‘ikai ke fu’u hangē ko e faka’uhinga ko eni ‘a Tongatapu 8. Ka ko e ‘uhinga foki ‘eku hoha’a ‘a’aku ko e fokotu’u ‘a e fakakaukau ‘o ‘omai ko e fo’i sisitemi ko eni ‘oku siokita. Mahalo ‘e foki pē ia kia kitautolu taautaha kau Fakafofonga.

‘E Tongatapu 10 fanafana atu ki ‘Eua 11 ‘a e me’a na’e me’a mai mo ia ‘o fokotu’u mai ki he motu’a ni ki ha fengāue’aki ‘a e vāhenga ‘a ‘Eua pea mo e vāhenga Kolomotu’a makatu’unga ‘i he faingamālie ‘oku ma’u ‘e Kolomotu’a he māa’imoa ‘a e Ta’ahine Pilinisesi ‘i honau *sister city* ko eni ki ‘Aositelēlia kau fakataha ai mo e Sipoti. Tali lelei loto hangamālie ‘e he motu’a ni ke ma ngāue fakataha mo e Fakafofonga ‘Eua 11 ‘i he’ene fokotu’utu’u ‘oku faí.

Pea ko e Sipoti ki he Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ko e ki’i matāpule ko ena va’inga mālie mei he Timi ‘a ‘Eua ‘oku mau tauhi atu ‘i Mala’eva’inga Halaanó fafanga, fakavala’i ‘amanaki ‘o fili pea kuo fili ia ke kau he Tonga A. Ko eni kuo toe fakamahino mai kuo mau fakangāue’i *full time* he ki’i kautaha langa ‘oku lolotonga ngāue ai e matāpule ko ia. Pea ‘oku mau tauhi ko e fengāue’aki ia mo fai ta’esiokita ‘a e fua e fatongiá. ‘Oku ou tui ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku mahino ‘a e ‘ikai ke u tui ki he lau ‘a Tongatapu 10 ko e sisitemi ko eni ko ha sisitemi ‘oku siokita pē te ne fānau’i ‘a e siokitá.

Ko u tui lahi ko hotau ngaahi fatongia mo e talanoa’i e me’a ko eni ‘atā ‘aupito ‘aupito kau Fakafofonga ‘a Tongatapu 1 ke mou me’a ange ki ai ‘o fai ha’amou savea ai ‘o ‘eke ka nautolu pea ‘e fiefia ‘aupito e motu’a ni ai. Fai tau’atāina he ko e filí ena he ta’u kaha’u. Pea ko ‘ene a’u ki he ta’u kaha’u pea pehē mai ‘a Tongatapu 1 mālō ‘aupito Tī Puloka ‘atautolu ‘oku fu’u lahi ho’o nofo ‘au ‘o tokanga ka tautolu kae tuku e ‘ū vāhenga kehe ko ia he ‘ikai ke mau toe fili koe ki Fale Alea. Pea u tali fīemālie ia ‘e au ‘a ia ‘oku ‘atā pē ‘a Tongatapu 1 ia.

He ko e me’a ‘oku ou toe hoha’a ai au he fokotu’u na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 10 ke fili fakalukufua ‘o hangē ke mou fili mai ‘e moutolu ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1. Ko u kole atu ‘oku ou ‘ilo lelei ‘e au ‘emau fetāngutu’i mo e fu’u kolo ‘eiki ko eni. Te u talaatu pē ‘e au Sea tapu ‘aupito ia he ‘ikai tali ia ‘e Tongatapu 1 mo Kolomotu’a ke omi ha kakai mei ha feitu’u ko e fili ha’anau Fakafofonga ki Fale Alea ni. Hala he’ikai tali ia ‘osi mahino ia.

Ka 'oku ou tokanga atu sai 'aupito pē fakalukufua ia ke 'i ai ha Pule'anga 'oku pehe ni Minisitā ia 'e ua mo e Fakafofonga Fale Alea 'e tolu mei he feitu'u pē 'e taha 'o 'osi ange 'a e feme'a'aki ia ko ē heni ia, 'oku 'i ai e Minisitā ia 'e ua he 'oku fili fakalukufua foki mo ha kau toe Fakafofonga Mēmipa pē ia 'e tolu pea toe tākaki mai mo ha 'Eiki Nōpele mei ha feitu'u pē ia 'e taha kae hala 'aupito ha toe feitu'u ia e taha.

Ko ia ai ko e anga pē ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni pea 'oku tuku atu pē ki he fakataha'anga Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 5 mou kātaki fakamolemole pē 'e Tongatapu 4 ko u faka'amu pē ke ke laumālie lelei pē tu'u pē 'ene faka'uhinga ia he ē ka kuo pau pē ke tau faka'osi he pālōti. Ko au ia ko u 'osi mahino kiate au e me'a ni ia ka ke mai Tongatapu 5.

Poupou'i Tongatapu 5 fakakaukau 'oku mahu'inga ke 'ilo'i 'a e ongo 'a e kakai fekau'aki mo e founa fili Fale Alea

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakato kae fai ha ki'i fakahoha'a. Sea ko e ko e liliu kotoa pē foki ia 'o ha fa'ahinga me'a tautefito ki ha ngaahi fu'u liliu lalahi ko ha palani 'o ha ngāue 'o hangē pē ko 'etau ngāue. 'Oku taimi ko ē na'e fa'u ai e ngaahi fokotu'utu'u lelei ko eni 'i he 2010 'o hangē pē ia ko ha fa'ahinga fokotu'utu'u fai e sio ia ki he kaha'u pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi me'a 'oku ui ko e *assumptions* mo e ngaahi *expectations* mo e ngaahi me'a 'oku 'amanaki ki ai. Ko e toki lele ko ē 'a e taimi ko ē ko ē 'o fakahoko e ngāue 'o toki fai ai e vakai'i ai 'o 'ilo ai pē 'oku fēfē 'o toki mahino ai 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku tonu ke, ke pena 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku faka'ofa'ofa 'oku 'i ai e me'a 'oku tonu ke fai ha fakalelei ki ai. Ko e anga ia 'o e me'a ko e fokotu'utu'u tautautefito ki ha ngaahi fokotu'utu'u lalahi ki he kaha'u. Pea ko u tui 'oku natula pehē e me'a ko eni.

Nau vakai ki he lipooti ko eni na'e fokotu'utu'u ko eni 'i he 2010 he ngaahi ...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

'Aisake Eke: ... ngaahi komiti, 'ikai ke u vakai'i 'e au ia 'oku 'i ai ha kongā ai ke nau fokotu'u mai ke 'alu pe taimi mo fai hano vakai'i. 'Ikai ke 'asi e kongā ko iā ka 'oku mou mea'i pe 'e moutolu ko e me'a ia kuo pau ke fai. 'A e 'alu pe 'a e taimi mo vakai'i pe 'oku hoa mo e taimi. Ko e feitu'u na'e 'amanaki ke mai e lelei ki he fonuā pe 'oku hoko, ko e hā e founa na'e 'ai ke fai'aki. Ko e me'a ia ke te toe vakai'i Sea.

Ko e fokotu'u ko eni ki he fokotu'u ko eni ke fai ha vakai'i e filí Sea. Ko e 'ohake pe 'e he kakaí, na u pehé ni foki 'e au ia kuo 'osi pe eni 'alu eni e ta'u 'e 14, 'uhinga foki, moutolu, tautolu lahi 'etau ō mai na'a tau kau he vaha'a mai ko eni. Hangē 'oku tau 'ai pe tautolu na'e toki hoko pe 'aneafi 'a e taimi. Ka 'oku fakatokanga'i mai ia 'e hoku vāhengá.

'Uluaki 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau pehē 'oku sai pē e lele lolotongá koe'uhí ko e kuohilí na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u tokanga mai kia nautolu. Nau pehē 'oku sai ia, pea 'oku toe 'i ai pe mo e ni'ihi 'oku nau pehē, 'ikai. Ko e tu'unga ko ē 'o e fili he taimi ní 'oku hangē 'oku aafe atu ia ki he siokitá. 'A ē 'oku lau ki ai ko ē 'a fika 10, ko hono 'uhingá hangē ko eni. Nau pehē, tautautefito ke fai ha fa'ahinga ngāue 'asi mai ia meí ha feitu'u pe, 'ikai ke totofu e me'á. Ko

e taimi ia ‘oku ‘ohake ai fu’u fo’i fakakaukau ko iá. ‘Ohovale pe foki ‘oku longo, ka ko e taimi, hangē ko ení ko ‘emau halá. ‘A eni homau hala ko eni monomonó

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu

‘Aisake Eke: Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e monomono, tu’u he taimi ní

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá Sea.

‘Aisake Eke: Fakatonutonu e hā Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke ki’i me’a hifo pe Fakafofongá ki lalo kae ‘oatu e fakakaukau. Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e Komiti Kakató. Sea ko e ‘ū, tau ‘alu tautolu ia Sea ‘o fakafo’ituitui he me’á ni Sea. He kapau ‘e ‘omai pe ha pa’anga ia ‘e 200 miliona mei Falepa’anga he ‘ikai ke nounou e tanu halá ia he fonuá ni.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe ‘Eiki Minisitā ē, koe’uhí ko ho fatongia ‘oku ‘ikai ko ha faka

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Koe’uhí ko e tokotaha

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ení na’e ‘i Falepa’anga Sea pea ‘ikai ke ‘omai ha pa’anga

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke tanu’aki e halá

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke fakafo’ituitui ia ki he Feitu’u na. Ko e fatongia ‘oku ‘i ai e Feitu’u na ko e fatongia moe koloa ia ‘a e fonuá. Pea kuo pau pe ke me’a atu ha Mēmipa ki he Feitu’u na tukukehe ‘o kapau ‘oku me’a atu ia ki ha me’a *personal* ‘a e Feitu’u na te u ta’ofi ia ‘e au.

‘Aisake Eke: Mālo Sea

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

‘Aisake Eke: Mālō Sea, *irrelevant* ‘a e

Sea Komiti Kakato: Nofu he talatalanoá

‘Aisake Eke: ‘Oku ‘ai ko eni ko e kāingá

Sea Komiti Kakato: ‘Oua ‘e hū ‘a e tanu halá ‘i ho’omou ...

‘Aisake Eke: Ko e fakahoko mai foki eni ‘e he kāingá kiate aú, ‘a ia ‘oku nau pehē. ‘A ia ko

e fa'ahinga eni ko ē 'oku laú, fa'ahinga eni ko ē 'oku pehē 'oku nau pehē ko ē 'oku siokita e me'a lolotongá. 'A ia 'oku nau foki leva ki he mōtolo ko ē, nau pehē ko eni sio ki he'emau halá. Na u manatu foki ki he 2010, ko e fanga ki'i luo ko ē, taimi si'i pe tau ange ngaahi fu'u lolí, tanu'i.

Ko e talu ē si'enua tali pea pehē mai, ei ko e hā e me'a 'oku hoko kia moutolu. Ko e hā e me'a 'oku lele ai pe 'ū lolí ia ki he feitu'u ko ē 'ikai ke ha'u, nau 'eke foki. Manatu'i ko e kakaí 'oku 'i ai pe honau fofonga 'oku nau lava 'o fofonga 'o tala. 'Oku nau lava pe 'o fanongo, nau lava 'o 'ilo. 'A ia ko e me'a eni 'oku nau talamai, talamai kapau ko e sīpinga ena, fokotu'u atu 'e au, fakafoki. 'A ia foki 'oku nau pehē ko e fili ko ē tautolu ko ē fakafeitu'ú, tau 'alu leva 'etau tokanga pe ki he feitu'ú ē, ko 'enua fakakaukau ia.

'Eiki Palēmia: 'Ai pe Sea ko e fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Palēmia fakatonutonu, me'a hifo Tongatapu 5

'Eiki Palēmia: Ko e me'a eni Sea, 'a ia ko e me'a ko ē 'oku me'a 'aki 'e he Fakafofongá. 'Okú ne talamai 'e ia, tau *claim* 'a e fili faka-vāhengá ki he ta'etanu honau halá. Ko e fo'i *premise* ia pe ko e fo'i fakamā'opo'opo ia ko ē 'ene me'a maí. Ka ko e fakatonutonu 'oku pehé ni, ko e tanu e halá 'oku fakatatau ki he ngaahi *priority* na'e *set up* 'e he Minisitā pea mo 'ene potungāué. Pea ko e me'a mahino pe ia 'o kapau 'oku tokanga ha Fakafofonga pea fakahoko ki ai.

Ko e me'a tatau pe ia mo e motu'á ni Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē ko ha me'a 'a Tongatapu 3 pe. Pau ke fai ha sio fakalukufua. 'A ia ko e hā leva e me'a 'e liliu kapau na'e fili he toko 10 fakalukufua 'e Tongá ni. 'E pehē 'e mafuli ai ē pe ko e 'uhingá pe ko e 'ikai ke nau 'i he Pule'angá ke nau lava ai 'o fai 'ene ngāue 'oku *prioritise* fakatatau ki he'enua fiema'ú. 'Aneafi Sea ko e me'a pe eni 'oku fakahoko pe ki he Fakafofongá. Na'a mau lele atu ki hono vāhengá 'o tanupou 'a e ki'i 'Apiako Akoteu ai 'a e loki ako mea. Ko ē *ok*, lahi e palopalema ia he 'Apiako Ngele'ia mo Fasi ka na'a mau lele atu ki hono vāhengá 'o tanupou 'a e ki'i 'apiako ai, 'a e ki'i loki ako. Ko e ngāue ia ko ē 'oku me'á, 'oua 'e 'ai ke *generalise* 'o pehē ko 'etau ha'u pe ko ē meí ha vāhengá 'oku 'ikai ke tau fai 'etautolu ha ngāue ki he vāhengá. Tufa e tangikē vaí Sea, na'e mu'omu'a 'a 10, na'a mau 'uluaki tufa 'a 10 'o ha'u mei ai. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ...

<010>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Palēmia: ... ia ko e fili fakavahengá 'oku palopalema ai 'a e fakahoko ngāué.

Ko e palopalemá ia ko e 'ikai ke lava 'o talanoa 'a e tafa'aki ko ē mo e Pule'angá, ko e 'ikai ke nau lava 'omai 'enua fiema'ú. Kae 'oua 'e *blame* ia ko e 'uhingá 'oku fili fakavāhenga, ko e 'uhinga ia e *inherently* palopalema ai 'a e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá. Mālō Sea ko e fakatonutonu ia.

'Aisake Eke: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia.

'Aisake Eke: Ko u kole mu'a ki he Palēmiá ki'i fakafanongo hifo, ki'i me'a hifo ki lalo 'o talitali ho'o 'oho'oho mu'a maí.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

'Aisake Eke: ‘Oku ou kole atu, fanongo lelei.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘oatu e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko ‘eku ‘uhingá pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakafo'ituituí ia.

'Aisake Eke: Fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Ke ke tu'utu'uni atu koe ki he 'Eiki Palēmiá ke fanongó. Me'a Feitu'u na malanga pē he ko 'ene fakatonutonu mai 'a e 'uhinga 'a e Feitu'u na, 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia.

'Aisake Eke: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ka 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sio 'oku sai pē ...

'Aisake Eke: 'Ikai ko 'eku, ko 'eku poini, Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e ta'efiefanongo 'aupito pē he taimi fakatonutonú Sea.

'Aisake Eke: Ko e me'a 'oku ou pehē ke ki'i me'a ka u fakamatala atu, ko e lau eni 'a e kakaí.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e, ko e kakai ho'omou vāhengá, Tonga.

'Aisake Eke: 'Io ko eni.

'Eiki Palēmia: 'A ia na'e tau pehē peseti 'e 30.

'Aisake Eke: Kae kehe ko 'eku laú eni, 'oku 'i ai e kakai.

'Eiki Palēmia: Mālō.

'Aisake Eke: Ko e me'a ia ko u pehē ke ki'i me'a ki laló kae fakamatala atu. 'A ia ko e kakai eni ia 'oku nau pehē, *oh* ko e 2010, taimi na'e me'a mau, *oh* vave mai fo'i, ko e fo'i luo pē mahalo 'oku 10. Manatu'i ko e lau eni 'a e kakaí ka ko u nofo pē foki 'o fakafanongo.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke: Ka ko u fakafanongo pē, fakafanongo pē.

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘e pehē me’a ko ē ‘oku ke me’a ki aí, ki’i fakatonutonu mai Ha'apai, mālie ma’u ma’u pē ho’o fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu’ uluakí ‘oku tolu ‘eku fakatonutonu. ‘Uluakí ke tau nofo pē mu’a ‘i he laumālie ‘o Tongatapu 4 na’a ne fakahū mai ‘a e konga ko eni ko ē ke tau alea’í. Fakatonutonu hono uá 'Eiki Sea ke tokoni mai he ko e me’a eni ‘oku ui ko ē ko e ta’etoponó, ke tanu pē hala ko iá kae kei tala pē ‘oku ‘ikai tanu.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke u tali ho’o fakatonutonu Fakafofonga ē.

Veivosa Taka: ‘Ikai ko e ‘uhingá na’e me’a maí ...

Sea Komiti Kakato: Kātaki.

Veivosa Taka: ‘Oku ...

Sea Komiti Kakato: Ko u kole atu ki he Feitu'u na.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokanga ‘aupito ‘aupito he me’a ‘oku ke me’a ‘akí he Falé ni. Ko e fo’i lea ia ‘oku ou ongo’i ‘e au ‘oku ou ‘ita au, ho’o me’a mai ‘oku ou ta’etoponó.

Veivosa Taka: Fakamolemole 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, me’a ā ki lalo kae ...

'Aisake Eke: Mālō Sea. Ko e kalasi ko ē hono tolu ‘oku nau pehē mai, *oh*, ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘ia mautolu ia ‘oku mau fika 5 mau fie fili mautolu ki he fika kehé. ‘Oku, ‘a ia ko e fo’i kulupu eni ‘e taha. Pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku nau talamai ‘enautolu mei tu’a, *oh* fie fili atu mautolu ia ki 5 ‘a e kakaí. ‘A ia ko e fo’i kulupu ia ‘e taha ‘a e anga ko ē ‘enau talamai ko ē ‘oku hangē fo’i fotunga lolotongá ‘oku ne hanga ‘o ta’ofi nautolú.

Sai ‘a ia ko e fo’i kulupú eni ‘e tolu. ‘Oku ‘ikai ke u lava au ‘o fakapapau’i he taimi ni ‘a e tokolahí ‘a e fo’i kulupú. Ko e me’a ia ‘oku ou ha’u ko ē ki he, ki he me’a ko ‘ení ke vakai’i angé he koe’uhí foki ko e, he ‘oku mahu’inga ia ke tau vakai’i angé ‘a e ‘alu ko ē ‘a e tokolahí. He ‘oku mahino foki ko e feliuliuaki ko eni ko e fengaue’aki ‘a e ‘Ene ‘Afió mo e kakaí ‘i he anga ‘enau fakakaukau ki he fonuá. Ko e me’a ia ‘oku ou poupu ai ki he fokotu’u ko eni ke vakai’i angé hemau feitu’ú tau ngaahi vāhengá pe ko fē fo’i kulupu ko eni, fē e tokolahí.

Founga ‘e 2 malava ke fakahoko ‘aki Fokotu’u faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 4

Pea ko e foungá ‘oku ou lave’i pē foki au ia ‘a e pehē ko e tokanga ki he fakamolé, ka ko e foungá ‘oku ou tui ‘e lava pē. ‘Oku ‘i ai ‘etau komiti fili ‘oku ō ‘o fai e talanoa ki he ngaahi laó. Kuo ‘osi ha’u e sekelitalí ‘o vahe’i mai ‘emau feitu’u ‘e 2 ke pehē te nau ‘i ai. Ko u tui ‘e lava ‘o ‘ave ‘a e fakakaukau ko iá ‘i heni ‘i he kulupu ko iá. Fai e talanoa koe’uhí ke ‘omai angé pe ‘oku fēfē, hangē ko aú na’e ‘ikai ke u ‘ilo au pe ko fē e tokolahí ke ‘omai ke tau ‘ilo. Ko e me’a lelei pē 'Eiki Sea ‘a e ‘ilo’i pe ‘oku fēfē ‘a e anga ‘a e ongo ‘o e kakaí. Founga ‘uluakí ia.

Founga hono uá ‘a ia pea fai ia, founga hono uá. ‘Ilo’i e tohi kakai ko ē fakata’u 5 e kakai ‘a e fonuá ni, lava ‘o ‘ai ha fo’i fehu’i ai ‘a e me’a ko ē ko e tohi kakai, *census*. ‘Oku ou vakai hifo ki he tohi kakai ko eni, fai fakata’u nima foki ia. ‘Oku ou vakai hifo ki he tohi kakai ko eni e 2021 na’e ‘i ai e fo’i, na’e ‘i ai e fo’i fehu’i fo’ou ai na’e fakahū mai. Ko e fehu’i ko iá, toko fiha na’e fili, na’a ke fili ‘i he fili Fale Aleá, *election*. Pea ‘asi ai mo e fehu’i, ko e hā ‘a e ni’ihi na’e ‘ikai ke filí. Pea ko e fehu’i hono tolú, ko e hā e ‘uhinga na’e ‘ikai te ke fili aí. ‘A ia ko u tui pea ‘oku mahu, mālie ‘aupito Sea ‘eku fano, ‘eku vakai hifo ki hení. Ko e fili foki ko ē ‘o e ta’u 2021 ko e ‘asi ko ē he setisitika ko e tokolahi ko ē ‘o e kakai ko ē na’e tonu ...

<002>

Taimi: 1130-1135

‘Aisake Eke: ... ke fili ko e 62253, ko e toko 300, ko e 38550 pē na’e fili, ‘a ia ‘oku peseti ‘e 62. Pea ‘oku ou vakai hifo ko ē ‘i he, kae kehe ko e savea foki e ia ‘a e tohi kakai, ko e ola ia ‘a e filí ko e taimi ko ē na’a ku sio ai ki he tali ko ē fehu’i ‘i he tohi kakai na’e ‘eke ai, ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke mou ō ai ‘o fili, ‘a e ni’ihi ko ē na’e ‘ikai ke fili, ko e lahi taha ko e lahi taha ‘o e ni’ihi ko ia, ‘oku ‘ikai ke nau fie ‘alu nautolu ‘o fili. ‘A ia ko hono ‘ai ‘e tahá, *not interested*. Pea ‘oku ou sio pē au ia ko fē fo’i vaha’a ta’u ko ia. Ko u sio hifo ko e meimei ko e vaha’a ta’u 20 ‘alu ki he 40, fo’i kulupu ko ia. Kae kehe ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘e lava ‘o fai e fehu’i ko eni ‘o fakakau heni, te tau lava ma’u mei ai he koe’uhi ko e fakalukufuá foki ia pea lava ‘o ‘omai ‘a e ta’u.

‘A ia ko e founga ‘e ua ‘oku ou lava ‘o sio atu ai, fokotu’u atu pē ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘e lava ngāue’aki. Ka ko e, ‘i he me’a ko ē ka mo e *census* fakata’u 5. te tau lava pē ‘o fononga ai. Ko e hā ‘a e loto ‘o e kakai he ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia ‘i he tohi kakai, he ko ē ‘oku fehu’i ‘oku fo’ou ia na’e fokotu’u mai hangē ko e ‘alu ki he komipiuta mo e ngaahi, ka ko e feitu’u ia ‘e ua k o u fokotu’u atu pea ‘e lava ai ke tau ‘ilo pē, mo ha ngaahi fehu’i kehe pē ‘e lava ‘o fakahū ‘i he anga ‘o e liliu faka-politikale, ‘e lava ke tau fefononga’aki mo e kakai Sea.

‘A ia ko e me’a ‘oku ou fokotu’u pou pou ki hē mo e founga ē, ka ‘oku ou tui ka ko e, tau fononga pē mo e kakai, he ko ē anga pē e motu’a ni ia, ko e fale’i ko ē ‘a e vāhenga kiate au, ‘i he tokolahi tahá. Tokanga ki he fonua fakalukufua pea mo e vāhenga, lōua pē. He ko ‘enau fakakaukau ‘oku pehē, ko e fonua ko e fu’u ‘akau ia, fu’u sino ia, ‘ilo’i ‘a e vāhenga ko e ki’i va’a ia, pea ko e kelekele ia ‘oku to ai, faitotonu, faitaa pea mou fai ‘ofa pea vahevahe pea, he e, ko e fo’i kelekele lelei ia, ‘ai ke ola lelei ‘a e ngāue, faka-‘Otua e. ‘A ia ‘oku nau pehē mahu’inga ‘a e sio lōua pē, he ‘oku ou tui ko hotau fatongia fakalukufua ‘o tautolu ‘oku tau ‘i heni ai. Ka ko e anga ia ‘o e talafatongia Sea. Ka ko e ki’i fokotu’u atu pē ia ki he Feitu’u na, ‘i he founga ke pou pou ki hē pea mo e founga ke fai’aki ‘e Sea, mālō ‘aupito ‘a e ma’u taimí.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 10. ‘Io me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tui Fakafofonga ‘Eiki Palemia ka koe Fakafofonga ‘o e Kakai Tongatapu 3 mahu’inga ke fakakaukau ngaahi lelei, ngaahi pole ‘oku ha’u fakataha mo ha liliu

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mālō ‘a e ma’u faingamālie, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e kole atu pē Sea ke vahevahe atu pē fakakaukau ia ‘a e motu’a ni, ka ko e Fakafofonga Fale Alea, ‘ikai ko e ‘uhinga pē ko e Palēmia.

Sea ko e ko e, ko 'etau sio pē foki ki ha me'a ko e hā 'a e lelei mo e hā 'a 'etau pehē 'a e pole ki ha'atau fili, ki ha tau pehē ke tau 'alu ki he *system* ko ē pē ko e me'a fo'ou 'oku fokotu'u maí. Ko e tu'u 'i he taimi ni Sea, na'e 'uhinga lahi 'a hono tau pehē 'a hono vahevahe 'a Tongatapu ke toko 10. 'Uluaki, pē ke toe lahi ange hono kau Fakafofonga, ke *reflect* 'a e tokolahi ko ē 'aTongatapu, hangē ko ē ko e, na'e fai ko ē 'a e feme'a'aki mo Ha'apai ke 'alu mei he 3 ki he 10. Pea kapau leva te tau sio ki he fakafika, mahino 'aupito pē 'a e tokolahi ia 'a e 'u vāhenga 'i Tongatapu ní, fakafehoanaki tau pehē ki he ngaahi 'otu motu ko ē 'i tahi, he ko e vāhenga 'e taha ia heni 'oku mei tokolahi ange ia 'i he ngaahi fonua, ngaahi 'otu motu 'e ni'ihi. 'A ia ko e 'uhinga leva ia kapau ko e 'uhinga ia ki he *better representative*, pē ke fakafofonga'i lelei, 'oku ou tui au ko e vahevahe ko ia, 'oku 'aonga he 'oku hangē pē ia 'oku ne tokanga'i kātoa tau pehē taha he ngaahi motu 'o Tonga ni.

Ko e me'a mahu'inga foki Sea ke tau sio ki he ola 'o e fo'i fili ko ia hangē pē na'e me'a 'aki 'e he kau Fakafofonga Sea. Ko e hā 'a e lelei pē ko e hā 'a e ngaahi pole 'oku ha'u fakataha mo e liliu na'e tali, liliu ai 'etau Konisitūtone, liliu ai 'etau founa fili, pea liliu ai 'a e founa 'oku fai'aki 'a e ngāue.

Te u 'uluaki kamata 'aki pē Sea, 'a e lelei ko eni 'i he'etau fili faka-vāhenga, 'oku mea'i pē eni ia 'e he Fakafofonga kotoa, 'oku te 'ilo'i ange 'a e me'a hoto vāhenga, 'ikai ke u 'ilo 'e au ia 'o tatau mo e mea'i 'e he Fakafofonga Tongatapu 10 'a e me'a 'oku hoko 'i Tongatapu 10 he taimi ni. Neongo 'oku 'i he Pule'anga 'oku ou 'ilo pē 'e au 'o fe'unga, pea 'oku ou 'ilo pē 'e au 'a e ngaahi me'a, ka ko e tokotaha ko ia mei he vāhenga ko ia 'e lahi ma'u ange pē 'ene 'ilo 'ana ki he ngaahi pole mo e ngaahi fiema'u 'a e vāhenga ko ia 'iate au.

Tatau pē mo Tongatapu 6, 'e 'ilo ai pē 'e he Fakafofonga ia ko ia 'a e ngaahi pole mo e ngaahi me'a 'oku tonu ke ...

<006>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia: ... mahu'inga ke fai ha ngāue ki ai ki hono vāhenga. Tatau pē eni mo 'etau sio ki Ha'apai 12, 13 na takitaha 'ilo pē mo 'enau ngaahi kole. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'inga ia Sea, he 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e 'i ai hano taimi fēfē hangē ko eni kapau te tau fili faka-toko 10 'a Tongatapu ni, ke te 'ilo mei Niutōua ki Ha'atafu. Sai ange 'ene tuku 'ene *focus* 'i ha fo'i 'elia 'e taha kae toki fai e fakalukufua ia he kuo pau pē ke tau tokanga fakalukufua, he 'oku 'uhinga 'a e fakalukufua Sea hangē ko e ko e ako. 'Oku tau tokanga fakalukufua ai 'oku 'ikai ke u tokanga pē au ki he 'apiako 'e ua lautohi 'i he vāhenga Tongatapu 3. Ka 'oku tau tokanga fakalulufua ki he ako fakalukufua. Tau tokanga fakalukufua ki he mo'ui. 'Oku 'ikai ko e mo'ui pē 'i Tongatapu 7 pē ko Tongatapu 8. Ko e mo'ui ko ē 'i Tonga ni pea 'oku 'alu hifo leva mei ai 'oo palopalema e vāhenga ko ē tonu ke 'ai ha *health center* ko ia. Palopalema ē he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau neesi fe'unga ki he *health center* ko ia, palopalema e ako he vāhenga ko ia ko e 'uhinga tau pehē 'oku si'isi'i e lokiako. Ko e me'a ia 'oku ui ko e fakalukufua Sea he 'oku pau ke tau sio fakalukufua, tau pehē ngaahi sekitoa pehē.

Ka ko e ha'u ko ē ki he 'ilo ange, ko e me'a ia 'oku ou pou pou lahi ai ki heni 'oku ou 'ilo ange 'e au 'eku vāhenga 'i ha toe taha mei tu'a. Pea tatau pe ia mo e 'ilo 'e he kau Fakafofonga honau vāhenga 'i ha toe taha mei tu'a. Ko e me'a lelei ia ke te 'ilo ko e hā koā e me'a 'oku tonu ke fai ki hono vāhengá pea te tokoni'i 'o kapau 'e tokoni'i e vāhenga 'e 10 'i Tongatapu

ni ko e lelei fakalukufua ia ‘a Tongatapu. ‘O kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tōnounou fai ha sio ki ai hangē ko ‘eku ki’i tokoni ‘anenaí Sea ‘oku ‘osi fakahoko mai pē ia ‘e he ‘Api Lautohi Ngele’ia ‘oku tutulu mo me’a e ‘ató, ka na’a mau toki tanupou ‘emautolu ‘a Nasaleti ‘i Kolovai. Ko e ‘uhinga ‘oku mau pehē ‘oku mahu’inga ke ‘ai ‘a e ki’i ‘apiako ko eni he ‘oku fokotu’u ‘enau *form 1* mo e *form 2* ngali fiema’u ange nautolu, he ko e ‘uhingá ko hotau ivi ‘oku fakangatangata pē Sea.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē ‘oku te lava pē kita ‘o sio fakalukufua mo e taimi tatau pē ‘oku toe lava eni mo lelei ange ki hoto vāhenga he ‘oku te ‘ilo ange ‘a e ngaahi pole, te ‘ilo ange ‘a e ngaahi tau pehē me’a ‘oku mahu’inga ki hoto vāhenga. Tānaki fakakātoa mai leva ia tau ‘ilo ai e me’a ‘oku sai ki Tongatapu, tānaki fakalukufua leva tau ‘ilo leva e me’a ‘oku sai ma’a Tonga ni fakalukufua. Pea ‘oku ‘osi mea’i pē eni ‘e he kau Fakafofonga ‘oku ‘i ai leva e ngaahi komiti fakalalakaka kātoa e ‘ū vāhenga ‘a e ‘ū ‘otu motu, Vava’u, Niua, Ha’apai, ‘Eua. Komiti fakalalakaka ko ‘enau sio fakalukufua ia ki he motu, ‘o kau ki ai e kau Mēmipa Fakafofonga, kau ki ai e kau Kovana, kau ki ai e Hou’eiki Minisitā.

Ko e ‘uhingá ko e mahu’inga ke ‘omai kātoa ‘a e ngaahi tafa’aki ko ia mo ‘omai ko e hā e me’a ke fai ki ‘Eua, hā e me’a ‘oku tonu ke fai ki Ha’apai, ko e nofo faka-*regional*, pe fakamotu ia Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i komiti fakalalakaka ko eni. Tatau pē ia pea mo e seniti ko ē ‘oku ‘omai ko ē ki he’etau ngaahi vāhenga tau pehē ‘i Tongatapu ni, tau pehē ‘ikai ke ngata pē he *constituency fund*, ka ‘oku ‘osi pe ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi pa’anga kehe Sea.

‘Oku mahino ‘aupito pē Sea ‘a e ...ko e me’a na’a ku ki’i, kātaki pē na’a ku fakatonutonu ai ‘anenaí Sea ‘a e me’a ko ē ‘a Tongatapu 5 he ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku hangē ‘oku pehē ia ko ‘etau fili fakavāhenga ko e ‘uhinga ia ta’etanu ai hono hala. Ko ‘etau fili fakavāhenga ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke pehē ia. Ki he motu’a ni ia ko e me’a fakafo’ituitui ko e me’a ia ‘a e tokotaha ‘oku ne taki ia pea mo ‘ene talanoa mo e Fakafofongá pē ko ‘ene feme’a’aki mo e Fakafofonga kātaki pē Sea ke lava ai ‘o ‘ilo’i ko e hā e me’a ‘a e vāhenga ko ia ‘oku faí. Kapau na’a tau pehē faka-*politicise* ke ‘ai pehē ‘e ‘ikai pē ke toe tanu ha vāhenga ia ha taha na’e ‘ikai ke ma felotoi, ka ‘oku ‘ikai ke mau sio mautolu ki he Fakafofonga, mau sio atu mautolu ki he kakai ‘o e vāhenga ko ia he taumaiā te u lotomamahi au ai ‘i ha vāhenga ‘e taha ko e ‘uhinga ko hono Fakafofonga ‘e sai ai ‘a e hala ‘oku lele holo ai hono kāinga.

‘A ia ko e ‘uhinga pē ia ‘eku tokoni ‘anenaí Sea ke ‘oua ‘e *blame e system* ia ki he ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi fehalaaki ‘atautolu ko e ‘ikai ke tau lava ‘o talanoa ‘i he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ke fai ‘e he ngaahi vāhenga ko eni.

Sea ko e ki’i fakahoko atu pē ia, he na’e kamata pē talanoa ia ko eni meimei ki he kamata mai ko ē ‘a e hū mai ‘a e motu’a ni mo e fa’ahinga ki he Pule’anga. Na’e ‘i ai foki ‘a e talanoa ko e ‘uhinga na’e ma’u he kulupu ia ‘e taha ‘a Tongatapu 4, nau ma’u mo 1, ma’u mo ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Eiki Palēmia : ... mo 2 ma’u kātoa nautolu ia ko Tongatapu 3 pē ia na’e ‘ikai ke nau ma’u. Pea na’e pehē kapau leva ‘e fakatahataha’i honau kau poupou’u te nau lava leva ‘o lava’i ‘a Tongatapu 3. Ko e taha pē ia, he ‘oku ‘ikai ko e me’a pē eni ia ki he sisitemi *it’s also political*. Ko e me’a fakapolitikale ke sio pē ko e hā ha founga ‘e ma’u ai ha *advantage* pē ko ha lelei

ma'a ha'ate kulupu 'a kita. 'A ia 'oku 'i ai 'a e mahu'inga ia Sea ke ke 'ai, ko e hā koā 'a e taumu'a. Ko e 'uhingá kapau te tau toe sio ki ai 'Eiki Sea.

Fili 'a Tongatapu ni, tau pehē peseti 'e 70 'a e tokolahi 'i Tongatapu ni, fai e fili ia ko ia ha'u e Fakafofonga Niua fili ia he tama ia 'i Nuku'alofa ni. Anga fēfē 'ene 'ilo 'a Niua? Anga fēfē ha'ane 'ilo 'a 'Eua? He ko e tokolahi ia , ka fai ia ki he fiká 'e fili ia he fo'i peseti 'e 70 ko eni 'a e kau Fakafofonga kotoa e 'otu motu. 'E fiamālie pē 'a e 'otu motú ki ai, ke 'alu atu ha tama ia mei Nuku'alofa 'o fakafofonga'i mai nautolu ia 'i he fo'i toko 10 ki he Fale Aleá kae 'ikai ke ha'u ha taha tonu mei he 'otumotu ko iá ke 'omai honau le'ó, mai e ngaahi kole meia nautolú mo 'enau fiema'u. Ko e me'a ia 'e hoko kapau 'e fili 'a e toko 10 fakakātoa. He 'e fili pē tokolahi taha e kau fili Nuku'alofa. Palōmesi atu 'e tokolahi taha e fili ko ē ko ē kau Fakafofonga mei motú ma'u pē ia mei Nuku'alofa ni. 'E 'ikai leva ke 'i ai ha le'o ia 'o e 'otu motú, 'ikai ke 'i ai ha le'o ia 'o e ngaahi vāhenga ko eni 'oku tau tokanga makehe ki ai, Hangē ko Niua, hangē ko Ha'apai 'Otumotu Ha'apai.

Ko e ki'i anga pē ia e ki'i tānaki atu Sea ki he feme'a'aki 'a e Hou'eiki ko u fokotu'u atu ai pē ke tau pāloti. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, koe'uhi 'oku 'i ai e ni'ihī he Hou'eiki Nōpelé 'oku nau ki'i faka'ilonga mai, ki'i tuku hanau taimi he ko ho'omou taki 2 taki 3 eni ē. Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

Poupou'i Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nopele Ha'apai 'a e mahu'inga e talatalanoa mo e kakai ka 'oku fiema'u ha pa'anga mei he Pule'anga ke fakahoko 'aki

Lord Fakafonua : Tapu pē ki he Feitu'ú na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia 'o kole fakama'ala'ala ki he eiki mēmipa ko eni 'o Tongatapu 4, ne fakahū mai e fokotu'u faka-Fale Alea ko eni. Koe'uhí ko e fakamalangá 'a eni ko eni kimui ni mai 'o pehē 'e hakafofonga'i ha taha mei Tongatapu 'a e Vahefonua ko eni ko Niua. Pē 'e Fakafofonga'i 'e ha taha mei Tongatapu 10 'a Ha'apai, 'i hono lau ko ē ke fakalūkufua. Ko 'eku kole fakama'ala'ala ko ia ko e fokotu'u ko eni 'uhinga ke fili 'a e toko 17 ke nau fakafofonga'i 'a Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo Niua pē ko e 'uhinga e fokotu'ú ke tau foki ki he fili toko 10 mei Tongatapu, 'o fo'i vāhenga fili pē 'e taha 'a Tongatapu, pea fili 'e toko 2 mei Ha'apai 'o fo'i vāhenga fili pē ia 'e taha 'o 'ikai ke toe makehe 'a Ha'apai 12 mei 13 kae fo'i vāhenga fili pē taha 'a Ha'apai 'o fili mei ai e toko 2.

Ko e me'a ia 'oku ou fie kole ke fakama'ala'ala mai. He 'oku hangehangē ko e fakalea ko eni 'e malava pē ia ke faka'uhinga'i ko e fo'i 17 ke nau fakafofonga'i kātoa 'a Tonga ni mei Tongatapu ki Niua, 'o vāhenga pē 'e taha kae fakafofonga 'e 17. Ko 'eku kole fakama'ala'ala pē ia. 'Oku hangē ko ē ko e fakamalanga ko eni 'a e Hou'eiki Fakafofongá kapau ko ia 'oku 'ikai ke u fu'u tui au ia ki ai. Hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá ke 'i ai ha taha 'oku te'eki ai ke sio ia 'i Niua 'e malava pē ke ne fakafofonga'i 'e ia 'a Niua. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino e fakalea ko eni e fokotu'ú ke toki fakama'ala'ala mai pē Tongatapu 4. Pē ko 'ene 'uhingá ke fili e tokotaha mei 'Eua 'o ne fakafofonga'i pē 'e ia 'a 'Eua toko 10 mei Tongatapu ke ne fakafofonga'i 'a Tongatapu mei he vāhenga 1 - 10. Ko e fehu'i pē ia ke fakama'ala'ala mai e Tongatapu 4.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki

Mēmipa e Kōmiti Kakato. Fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai 'i he fehu'i kuo 'omai ke fakama'ala'ala atu. Sea ko e ngaahi fakakaukau na'e a'u ki ai na'e kehekehe, pea ko e 'uhinga ia e makatu'unga ko ia hono fokotu'u mai toe fai pē ha talatalanoa. Na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē ke fili kātoa pē hangē ko e fehu'i kuo fakahoko mai 'e he 'Eiki Nōpele. Ke fili kātoa 'e he kakai 'o Tongatapu , 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo Niua 'a e kau Fakafofonga 'e 17 'o hangē ha ha fu'u fo'i vāhenga 'e taha. Na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē.

Ko e fokotu'u ko ē na'e 'omai ia ko e fakakaukau ke fakafoki ki he founa fili fakalūkufua faka-vāhenga fakamotu. Ka na'e kehekehe ai 'a e ngaahi fakakaukau, hangē ko eni Sea. Na'e 'i ai e ni'ihī ia na'a nau pehē 'i Tongatapu ke hiki e ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu: ... tokolahi ki'i kau Fakafofonga Tongatapu pea toe vahe'i ki Hihifo, Hahake, Vaheloto pehē he ni'ihī ia ke tu'uma'u pē 'a e toko 10 kae fili fakalūkufua pē mo e ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u ai 'oku 'i ai e feme'a'aki ia 'oku fakahoko heni ka 'oku 'i ai e fakakaukau ia e kakai 'i tu'a ke fai mu'a e talatalanoa 'o 'ikai ko e fokotu'u mai pē ha fo'i mōtolo 'e taha. Pea ko e talatalanoa fekau'aki pea mo e feinga ke fakalūkufua 'a ia 'oku mahino ko hono hamu e taliui ke tu'u fakalūkufua hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 1 pea mo e fa'ahinga *ideology* na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 8 ke fai ha sio fakalūkufua ko e 'uhinga ia e fakakaukau.

Ka ko e talatalanoa foki 'Eiki Sea 'oku 'i ai hono fa'ahinga tāpuaki tau fakafeta'i 'oku kehekehe 'etau tui 'oku tāpuaki'i 'aki kitautolu e ngaahi fakakaukau kehekehe ka ko e makatu'unga 'o ha Pule'anga ko e loto e kakai. Pea ko e kakai ia 'oku 'i tu'a Sea kapau 'oku tau loto ke fai pē e talatalanoa he 'oku 'ikai ko ha lao ia. Kapau 'e 'omai ia 'o tuku hē pea toki fili ai pē ia 'e he Fale ko fē taimi te nau pehē 'oku totonu ke toki fakahoko ai ha fa'ahinga fakakaukau ko e me'a ia 'a e Fale. Ka 'oku 'omi 'a e fakamatala mo e *data* ka kitautolu ke fakahoko 'aki e ngāue ko ia. Ka ko e 'uhinga ia ki ai 'Eiki Sea ko e tokoni ia ki he 'Eiki Nōpele mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Lord Fakafanua: 'ikai 'oku te'eki ke 'osi 'eku taimi. Koe'uhī pē kae faka'osi atu Sea koe'uhī ko 'etau taimi. Ko e me'a ko u tokanga ki ai Sea ko e me'a ko eni 'oku ou poupu au ki he talanoa pea ko e me'a lelei. Ka 'oku 'omai e ngaahi savea hangē ko e savea ko ē nau 'ohake ko ē he 'uluaki fakamalanga 'oku loto e toko, pēseti 'e 53 e fonua ke, ke tu'uma'u pē he founa lolotonga. 'A ia 'oku tonu ke 'i ai ha mamafa 'o e ngaahi savea tau'atāina pehē 'i hono fakakaukau'i ko eni e ngāue ko eni.

Pea ua ki ai Sea tau'atāina pē ke fai e talanoa ko eni 'i ha ngaahi founa kuo 'osi faingamālie ki he Hou'eiki Fakafofonga. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku 'oku te'eki ai ke me'a mai he Hou'eiki Minisitā pē ko e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai ha pa'anga ke fakaivia'i 'aki e ngāue ko eni. Ka tali he Fale ni 'e malava pē ia ke 'oua 'e lava 'o fai ha ngāue ia he ta'u ni kae hangē ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 5 ko e *census* ko ē 'oku fakahoko fakapule'anga 'oku fakahoko ia fakata'u nima pea ko e *census* ko ia kapau 'e tali 'e he Pule'anga ke fakahū e ngaahi fehu'i fo'ou 'e toki fakahoko ia he 2026 'osi e fili fo'ou ia.

‘A ia ko e ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha fiema’u vivili ke lava ‘o fakahoko he ta’u ni pē ko e ta’u fo’ou kae makatu’unga ia he ivi fakapa’anga te ne hanga ‘o ‘o teke e me’a ko eni. Ka ko u poupou atu au ia ‘oku sai pē talanoa Sea ka ko ‘eku fakatokanga pē ‘a’aku ia pē ko fē pa’anga te ne hanga ‘o fakai’ia’i ‘aki e ngāue ko eni kapau ‘e tali ‘e he Fale ni pea ‘oku poupou atu fokotu’u atu ke tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: Koe’uhī ‘i ai e ni’ihi ‘oku fakaulo maama mai, tui kote ‘uhī ko ‘etau taimi na’e ‘osi tu’utu’uni mai ko e haafe pe taha ua (11:30) tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki hangē ko e Tu’utu’uni ‘a e Falé ‘aneuhū toloi e Fale ki he 10:00 he Monite.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>